

บทที่ 4

วิเคราะห์ชีวิตชาวบ้านที่ปรากฏในผลงานเขียนของเอนก นาวิกมูล

สารคดีเป็นงานเขียนที่นำเสนอเรื่องราวที่เป็นจริง มีวัตถุประสงค์เพื่อมุ่งเน้นให้ผู้อ่านได้รับข้อมูลความรู้อันเป็นประโยชน์หรือรับทราบข้อเท็จจริงในเรื่องราวต่างๆ ที่เกิดขึ้น สารคดีสามารถแบ่งได้หลายประเภทด้วยกัน เช่น สารคดีท่องเที่ยว สารคดีชีวประวัติและอัตชีวประวัติ สารคดีประวัติศาสตร์ สารคดีวิชาการ บทความ จดหมายเหตุ ฯลฯ

มีนักเขียนสารคดีที่ให้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวของสังคมไทยในอดีตด้วยกันหลายคน เช่น ส. พลายน้อย ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์ เทพชู ทับทอง พลาดิสัย สิทธิชัยภูมิ ดร.วิจิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร ฯลฯ เอนก นาวิกมูล นับเป็นหนึ่งในนักเขียนที่มีผลงานสารคดีเชิงประวัติศาสตร์ชุมชน และท้องถิ่นที่มีคุณภาพจนได้รับการตอบรับจากผู้อ่านเป็นอย่างดี จากผลงานที่ตีพิมพ์ต่อเนื่องถึง 150 เล่ม รวมถึงจากการเป็นนักเขียนสารคดีที่มีระบบการอ้างอิงหลักฐานที่ดี ทั้งจากการค้นคว้า การสัมภาษณ์และการสังเกตการณ์ จากประสบการณ์การเดินทาง ดังที่มีนักวิชาการหรือนักเขียนหลายท่านนำผลงานของเอนกไปใช้ในการอ้างอิงในการเขียนหนังสือหรือบทความวิชาการ เช่น หนังสือ “คติชาวบ้านกับการพัฒนาคุณภาพชีวิต” โดย รศ.ผาสุก มุทธเมธา อ้างถึงเพลงนอกศตวรรษ, ในวิกิพีเดีย เรื่องปฏิทิน อ้างอิงข้อมูลจากงานเขียนเรื่อง *สิ่งพิมพ์คลาสสิก*, รร.มหิดลวิทยานุสรณ์ เลือกหนังสือเอนก เรื่อง *เกร็ดสนุกชาวสยาม* เป็น 1 ใน 100 หนังสือดีที่นักเรียนควรอ่าน (http://elib.mwit.ac.th/rbc/documents/book1_2_2550_377.pdf วันที่ 1 กุมภาพันธ์ 2552) ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีรางวัลที่แสดงให้เห็นถึงความตั้งใจในการสร้างงานของเอนก ได้แก่ “เพลงนอกศตวรรษ” ได้รับรางวัลหนังสือสารคดีดีเด่น จากงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติ พ.ศ. 2522 “สิ่งพิมพ์คลาสสิก” ได้รับรางวัลหนังสือสารคดีดีเด่น จากงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติ พ.ศ. 2534 นอกจากนี้เอนกยังได้รับรางวัลในฐานะผู้สนับสนุนและเผยแพร่เรื่องไทย เช่น “ผู้สนับสนุนการอนุรักษ์มรดกไทยดีเด่น” เนื่องในวันอนุรักษ์มรดกไทย 2 เมษายน 2534 รวมถึงผลงานดีเด่นทางวัฒนธรรม สาขาการศึกษาและศาสนา รางวัลพระสิทธิตาตองคำ ประจำปี 2547 มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต

ผู้วิจัยมีความสนใจสารคดีเกี่ยวกับชีวิตชาวบ้านของเอนก นาวิกมูล จึงได้เลือกมาจำนวน 34 บทความ และหนังสือรวม 8 เล่ม โดยแบ่งตามเนื้อหาได้เป็น 5 ประเภทคือ

1. การแต่งกาย หมายถึง ทรงผม เสื้อผ้า
2. การศึกษา คือ การเล่าเรียน การเรียนรู้
3. การประกอบอาชีพ คือ การทำมาหากิน
4. ความเชื่อและพิธีกรรม คือ ความศรัทธา เลื่อมใส
5. การพักผ่อนหย่อนใจ คือ กิจกรรมในยามว่าง

ตอนที่ 1 การแต่งกาย

ภายหลังการลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา มีผลให้ไทยต้องเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจ ตามมาด้วยการเปลี่ยนแปลงในเรื่องอื่นๆ เช่น การเมืองการปกครอง สังคมและวัฒนธรรม ฯลฯ เพื่อให้ตะวันตกใช้เป็นข้ออ้างในการยึดครองประเทศเป็นเมืองขึ้น โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นช่วงเวลาที่ตะวันตกแพร่ขยายอิทธิพลเข้ามาในแถบเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้อย่างมาก จึงเป็นเหตุผลสำคัญประการหนึ่งที่เป็นตัวเร่งให้เกิดการปรับปรุงบ้านเมืองให้เป็นแบบสมัยใหม่โดยมีตะวันตกเป็นแบบอย่าง โดยเฉพาะวัฒนธรรมด้านการแต่งกาย หากแต่ในช่วงเวลานี้การเปลี่ยนแปลงยังอยู่เฉพาะในราชสำนักและชาวบ้านในเมืองที่มีฐานะดี เท่านั้น กระทั่งสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา ระบบการศึกษาที่ให้โอกาสแก่สามัญชนและการเปิดรับข่าวสารจากโลกภายนอก ทำให้วัฒนธรรมการแต่งกายของตะวันตกแพร่หลายถึงชาวบ้านในเมือง ด้วย ส่วนชาวบ้านนอกเมืองเริ่มตอบรับการเปลี่ยนแปลงด้านการแต่งกายแบบตะวันตกตั้งแต่สมัยรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม เป็นต้นมา

การแต่งกายในที่นี้จะหมายถึงตั้งแต่ทรงผมและเสื้อผ้า

1.1 ทรงผม

1.1.1 ทรงผมเด็ก

ทรงผมเด็กไทยตั้งแต่สมัยโบราณ มี 4 แบบ ด้วยกัน คือ

- 1) ผมจุก ไว้ผมกลางศีรษะ หรือจุกก่อนไปทางข้างหน้า
- 2) ผมแกละ ไว้ผมสองข้างเหนือหูไปทางข้างหน้า
- 3) ผมโก๊ะ ไว้ไปทางท้ายๆ บริเวณขวัญ ถ้าถักเปียก็เรียกผมเปียไป
- 4) ผมเปีย คือผมโก๊ะที่ถักเปียหรือผมแกละที่ถักเปีย

ชาวบ้านจะไว้ผมให้เด็กทั้ง 4 แบบ แต่เจ้านายในราชสำนักจะไว้เฉพาะผมจุกเท่านั้น ดังที่เอนกได้ตั้งข้อสังเกตไว้ในหนังสือ “การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์” ว่า

“มีข้อน่าสังเกตว่าเจ้านายไม่มีใครไว้ผมแกละ โเก๊ะ เปียกันเลย ในขณะที่ชาวบ้านมีครบ” (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2547 ก: 245)

การไว้ผมจุกของเจ้านายในราชสำนัก สามารถศึกษาเพิ่มเติมได้จากภาพถ่าย ภาพวาด รวมถึงงานเขียนของชาวตะวันตกที่นำเสนอภาพของสังคมไทยในสมัยโบราณ

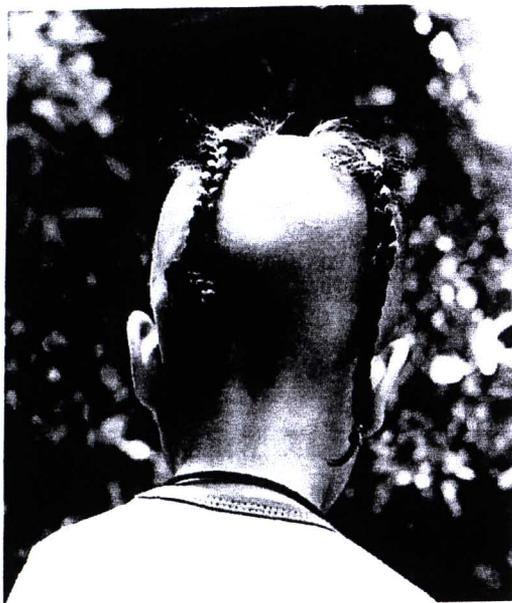
पालเลกัวซ์¹ เขียนถึงการไว้ผมจุกของเด็กไทยว่า เมื่อเด็กอายุ 3 – 4 ขวบ มักไว้จุกกลมเล็กบนกระหม่อมคล้อยมาข้างหน้าเล็กน้อย เด็กชาย และเด็กหญิงคงรักษาจุกนี้ไว้จนกระทั่งมีอายุได้ 12 – 13 ขวบ โดยหวีเรียบ ใส่น้ำมัน แลชมวดมน้อย่างมีศิลปะ ปักด้วยปิ่นทองคำหรือปิ่นเงิน ซึ่งคนจนใช้ขนเม่นปักแทน (पालเลกัวซ์ “เล่าเรื่องกรุงสยาม” สันต์ ท. โกมลบุตร แปล พิมพ์ครั้งที่ 2, 2520: 182)

ภาพที่ 4.1 เด็กชายไว้ผมจุก

ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2547 ก: 249)

¹ มุขนายกมิชซังपालเลกัวซ์ มิชชันนารีชาวฝรั่งเศส เดินทางเข้ามาในช่วงรัชกาลที่ 3 – รัชกาลที่ 4 เป็นพระสหายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เคยถวายพระอักษรภาษาอังกฤษและภาษาละตินแก่รัชกาลที่ 4 สมัยพระองค์ทรงผนวชอยู่ที่วัดสมอราย

ภาพที่ 4.2 ผมแกละแต่ถักเปียทั้งสองข้าง
ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2547 ก: 250)

กระทั่งสมัยรัชกาลที่ 5 หลังเสด็จประพาสสิงคโปร์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เด็กไทยก็หันมาตัดผมยาวแบบฝรั่ง ดังที่เอนกกล่าวว่า

“เมื่อล่วงเข้ายุคใหม่นับแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เด็กไทยก็มีผมแบบใหม่คือ ไว้ผมตัดยาวแบบเด็กฝรั่งบ้าง โดยมากก็ออกมาจากรั้ววังก่อน ยิ่งเป็นระบบโรงเรียนที่สุุดก็มีการกำหนดแบบทรงผม ผมจุก แกละ โก๊ะ เปีย ก็ค่อยๆ หายไป”

(เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2547 ก: หน้าเดิม)

จากข้อความข้างต้น จะเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงการไว้ผมจุกแกละของเด็กไทยมีลักษณะเดียวกับการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายของคนไทยทั่วไปคือเริ่มจากราชสำนักสู่ชาวบ้าน โดยการศึกษาในระบบโรงเรียนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 มีส่วนสำคัญอย่างมากต่อการลดลงของการไว้ผมจุกแกละของเด็กไทย ด้วยโรงเรียนมีกฎเกณฑ์ในการกำหนดแบบทรงผมเด็ก (การลดจำนวนของการไว้ผมจุกแกละของเด็กไทยจะได้กล่าวต่อไปในเรื่องของ “ความเชื่อ พิธีกรรม”)

ปัจจุบัน เอนกตั้งข้อสังเกตว่าทั้งเด็กชายและเด็กหญิงเปลี่ยนมาไว้ผมตามสมัยนิยม แทบไม่พบเด็กที่ไว้ผมจุกแกละแล้ว

“ปัจจุบันเด็กไทยที่นิยมไว้ผมจุกแกละมีน้อยลงไปเรื่อยๆ เด็กโดยทั่วไปแล้วผู้ชายตัดผมสั้นธรรมดา ด้านหลังเกรียนๆ แบบนักเรียน ผู้หญิงไว้ผมยาวพอสมควร โดยมากก็ไว้ผมม้า จะมีที่แปลกตาไปบ้างก็ไม่มาก” (เรื่องเดียวกัน: 247)

ทรงผมของเด็กหญิงนอกจากจะไว้ยาวและไว้ผมม้าอย่างที่เอนกได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว เมื่อเด็กถึงวัยต้องเข้าศึกษาในโรงเรียน เด็กๆ จะต้องไว้ผมให้ถูกต้องตามระเบียบของโรงเรียนนั้นๆ โดยผมยาวต้องรวบผมและผูกไว้ด้านหลังให้เรียบร้อย บางโรงเรียนอาจมีระเบียบไม่ให้นักเรียนไว้ผมม้า หรือกรณีตัดผมสั้นนักเรียนต้องติดก๊ีบดำด้านข้างให้ผมไม่ปรกหน้ารุ่งรัง

1.1.2 ทรงผมบุรุษ

หลักฐานจากภาพถ่ายในสมัยรัชกาลที่ 4 จะเห็นว่าบุรุษยังคงไว้ผมทรงมหาดไทยเช่นในสมัยอยุธยา แม้แต่ราชทูตไทยที่เดินทางไปต่างประเทศได้ไว้ผมยาวแบบฝรั่ง เพื่อให้ชาวตะวันตกดูถูกดูหมิ่นว่าไทยเป็นชาวป่าเถื่อน แต่เมื่อกลับมาที่ตัดผมทรงมหาดไทยเช่นเดิมตามข้อสั่งเกตของเอนก

“เมื่อราชทูตไปอังกฤษ ฝรั่งเศส ก็มีการตัดผมใหม่ คือไว้ผมยาวแบบฝรั่ง แต่เมื่อกลับมาเมืองไทยก็เปลี่ยนเป็นตัดผมมหาดไทยตามเดิม” (เรื่องเดียวกัน: 54)

ผู้เขียนเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงทรงผมของราชทูตไทยจากผมยาวแบบฝรั่งกลับมาไว้ผมทรงมหาดไทยตามเดิมนั้น อาจเป็นเพราะความเคยชินกับการไว้ผมทรงมหาดไทย เพราะการจะเปลี่ยนแปลงอะไรก็ตามต้องมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป

ภาพที่ 4.3 ข้าราชการไว้ผมทรงมหาดไทย ประมาณต้นรัชกาลที่ 5
ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2547 ก: 51)

ภาพที่ 4.4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4
ทรงฉายกับพระสมเด็จพระเทพศิรินทราวรมราชินี
ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2547 ก: 58)

อย่างไรก็ตาม เอนกได้ตั้งข้อสังเกตจากภาพพระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหนังสือ “การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์” ว่า พระองค์มิได้ทรงไว้พระเกศามหาดไทยอย่างที่นิยมไว้กันในสมัยนั้น

“พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่ไว้พระเกศามหาดไทย จะเป็นเพราะไม่ทรงโปรด หรือต้องการเดินตามทางฝรั่งก็ไม่ทราบ” (เรื่องเดียวกัน: หน้าเดิม)

จากข้อความข้างต้น ผู้วิจัยตีความว่าตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา พระองค์ทรงพยายามปรับประเทศให้เป็นอารยะ ด้วยการพัฒนาบ้านเมืองในด้านต่างๆ รวมถึงการแต่งกาย เพื่อไม่ให้เป็นที่ดูหมิ่นของชาติตะวันตก โดยเริ่มจากการเปลี่ยนแปลงตัวเองให้เป็นแบบอย่างแก่คนรอบข้าง เช่น การไว้พระเกศา เป็นต้น

กระทั่งหลังจากที่รัชกาลที่ 5 ทรงเสด็จกลับจากการประพาสอินเดีย ใน พ.ศ. 2414 การเปลี่ยนแปลงด้านการแต่งกายจึงเริ่มมีการดำเนินการอย่างจริงจัง พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลง

การไว้พระเกศามหาดไทย ฝ่ายข้าราชการน้อยใหญ่ก็เปลี่ยนแปลงตาม มีผลให้ชาวบ้านตามอย่างด้วย ที่สุดผมมหาดไทยก็ค่อยๆ หายไป

1.1.3 ทรงผมผู้หญิงและการสวมหมวก

สมัยรัชกาลที่ 4 หญิงยังคงไว้ผมปีกเช่นเดิม ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 5 ยกเลิกผมปีกเป็นผมยาว โดยผู้นำการเปลี่ยนแปลงคือ เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ บุนนาค) พระสนมเอกในรัชกาลที่ 5 การเปลี่ยนแปลงเรื่องทรงผมนี้เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงจากราชสำนักสู่ชาวบ้าน ดังข้อความตอนหนึ่งจากหนังสือ “การแต่งกายสมัยรัตน โกสินทร์”

“การเลิกทรงผมทั้งสองแบบนี้เริ่มจากในพระราชวัง และต่อมาก็เผยแพร่ ออกนอกพระราชวัง ชาวบ้านก็ยอมรับไปด้วย จะนานช้าเพียงไรก็ได้แต่การติดต่อกับสังคมเมือง”

(เรื่องเดียวกัน: 75)

ภาพที่ 4.5 เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ บุนนาค)
ผู้นำไว้ผมยาวเป็นคนแรก ถ่ายประมาณ พ.ศ. 2416

ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2547 ก: 95)

จากข้อความข้างต้น เอนกได้กล่าวถึงการเลิกไว้ผมเปียมาไว้ผมยาวว่า เริ่มแพร่หลายจากราชสำนักสู่ชาวบ้านทั่วไป โดยผมยาวของหญิงในสมัยรัชกาลที่ 5 คือผมที่ไม่ตัดกรรไกรเป็นอย่างทรงดอกกระพุ่ม (เรื่องเดียวกัน: 131) จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ 6 ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังคงไว้ผมทรงดอกกระพุ่ม

ต่อมาเมื่อรัชกาลที่ 6 ทรงมีพระราชนิยมให้ผู้หญิงไว้ผมยาวเกล้ามวย เอนกอ้างถึงภาพยนต์เห่เรือ พ.ศ. 2457 พระนิพนธ์ของรัชกาลที่ 6 ที่ได้กล่าวถึงหญิงไว้ผมยาวว่ามีความแซมซ้อย และในอีกบทความหนึ่งชื่อ “เครื่องหมายแห่งความรุ่งเรืองคือสภาพแห่งสตรี” ใช้นามปากกา “รามจิตติ” สรุปได้ว่า พระองค์เป็นผู้หนึ่งที่เห็นควรให้หญิงไทยไว้ผมยาว เพราะหญิงที่ไว้ผมสั้นได้แก่เงาะ (เรื่องเดียวกัน: 125)

ภาพที่ 4.6 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอัมพันศิริปรา ทรงไว้พระเกศยาวเกล้ามวย

ภาพถ่าย พ.ศ. 2470 พระชันษา 39 พรรษา

ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2547 ก: 164)

เอนกก็มีความเห็นเรื่องการไว้ผมยาวของหญิงในสมัยรัชกาลที่ 6 ว่าผมยาวที่พระองค์ทรงมีพระราชนิยมนั้น ทรงหมายถึงการไว้ผมยาวให้สามารถเกล้ามวยได้ ไม่ใช่ผมทรงดอกกระพุ่มที่เคยไว้สมัยรัชกาลที่ 5

“เรื่องไว้ผมยาวนั้น ความจริงไว้มาแต่สมัยรัชกาลที่ 5 แต่สรุปเอาตามความเข้าใจแล้วเข้าใจว่าผมยาวของรัชกาลที่ 6 น่าจะทรงหมายถึงผมตัดอย่างหญิงฝรั่ง คือเกล้ามวยหรือตัดลอนได้ ไม่ใช่ผมตัดแบบทรงดอกกระทุ่มซึ่งยังคงเป็นแบบเก่าอยู่ดี ไม่ออกไปทางฝรั่งได้”

(เรื่องเดียวกัน: หน้าเดิม)

ผู้วิจัยตีความว่าการไว้ผมยาวของหญิงในสมัยรัชกาลที่ 6 ในระยะเริ่มแรกอาจเป็นเพราะราชนิยมของรัชกาลที่ 6 เอง แต่ต่อมาเมื่อสังคมไทยใกล้ชิดและรับแบบอย่างจากตะวันตกมากขึ้น หญิงไทยก็หันมาไว้ผมแบบฝรั่งทรงอื่นๆ บ้าง ได้แก่ ผมบ๊อบ ผมซิงเกิ้ล และผมอีตันคร็อพ รวมถึงการนิยมใช้สายสร้อยหรือผ้าคาดรอบศีรษะ โดยเอนกตั้งข้อสังเกตว่าผมบ๊อบและผมซิงเกิ้ลมีคนรู้จักมากกว่าผมอีตันคร็อพ

“สำหรับผมอีตันคร็อพนั้นไม่ค่อยมีคนรู้จักแพร่หลาย แต่ผมซิงเกิ้ลมีรู้จักกันมาก รองจากผมบ๊อบ เพราะลักษณะคล้ายกัน ตัดสั้นเหมือนกัน ผิดกันแต่ผมซิงเกิ้ลตัดซอยผมด้านหลังให้เฉียงลงไปอย่างหลังคาลาดเท่านั้น ผมแบบนี้เดี๋ยวนี้ก็ยังมีไว้กัน แต่อาจเปลี่ยนชื่อเรียกหรือเปลี่ยนแปลงบางอย่างให้ดูแปลกออกไปอีกเล็กน้อยเท่านั้นเอง” (เรื่องเดียวกัน: 126)

จากข้อความข้างต้นเอนกต้องการเปรียบเทียบให้เห็นว่าทรงผมที่รับวัฒนธรรมจากตะวันตกอย่างผมบ๊อบและผมซิงเกิ้ลเป็นทรงผมที่มีลักษณะตัดสั้นเหมือนกัน แตกต่างกันเพียงผมซิงเกิ้ลจะซอยด้านหลังให้เฉียงลงไปหาคันทอ ปัจจุบันยังคงไว้กัน ต่างเฉพาะชื่อเรียกทรงผมเท่านั้น

ภาพที่ 4.7 สาวผมบ๊อบ สมัยรัชกาลที่ 6
ที่มา: จากเอนก นาวิกมูล (2547 ก: 140)

สมัยรัชกาลที่ 7 ครอบคลุมระยะเวลาเพียง 9 ปี (พ.ศ. 2468 – 2477) หญิงยังนิยมคัดผมเช่นสมัยรัชกาลที่ 6 แต่สังเกตได้ว่าในสมัยนี้ร้านคัดผมสตรีเริ่มแพร่หลายมากขึ้น ดังปรากฏโฆษณาร้านคัดผมในหนังสือพิมพ์ เช่น หนังสือพิมพ์ศรีกรุง (รายวัน) ฉบับวันที่ 2 มีนาคม พ.ศ.2470 มี 2 ร้าน ร้านหนึ่งลงโฆษณาว่ารับคัดผมได้ดีเท่าช่างต่างประเทศ และอีกร้านลงโฆษณาว่าคัดผมครั้งหนึ่งทนนานหลายเดือน (เรื่องเดียวกัน: 158) เอนกเองได้ตั้งข้อสังเกตเรื่องการคัดผมของหญิงในสมัยนี้ว่า

“ทรงผมเป็นผมสั้นคัดลอนเหมือนคาราภาพยนตร์ฝรั่งที่กำลังแพร่หลายเข้ามาเรื่อยๆ” (เรื่องเดียวกัน: 167)

จะเห็นว่าตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา การไว้ผมของหญิงไทยนั้นลอกเลียนมาจากคาราภาพยนตร์ฝรั่ง เพราะเป็นช่วงแห่งพัฒนาการทางการศึกษาของสามัญชนไทย ประกอบกับสังคมเมืองเปิดรับข่าวสารจากโลกภายนอกทั้งข่าวสารจากหน้าหนังสือพิมพ์และมหรสพความบันเทิงอย่างภาพยนตร์ (จิรวัดน์ แสงทอง เรื่องเดิม: 191) ดังนั้น จึงมีการรับและเลียนแบบบางรูปแบบวิถีชีวิตสมัยใหม่ที่รับรู้ผ่านสื่อในช่วงเวลาดังกล่าว

สมัยรัชกาลที่ 8 ยุคของจอมพล ป.พิบูลสงคราม มีการปฏิวัติวัฒนธรรมเพื่อต้องการให้ประเทศไทยเข้าสู่ความเป็นอารยะ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2482 ถึง พ.ศ. 2485 รัฐบาลได้ออกรัฐนิยมนวม 12 ฉบับ รัฐนิยมฉบับที่ 10 ลงวันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2484 ว่าด้วยเรื่องการแต่งกายของประชาชนชาวไทย กำหนดเรื่องเครื่องแต่งกายเป็นหลัก 3 อย่าง คือ ชุดธรรมดา ชุดตามโอกาส และชุดทำงาน หลังจากนั้นมีการประกาศเชิญชวนให้ทั้งชายและหญิงสวมหมวก

“รัฐบาลก็ได้พยายามแนะนำวิธีการใช้หมวกตามโอกาสต่างๆ การเลือกสรรหมวก การถอดหมวก ซึ่งล้วนแล้วแต่ยึดยาวแทบทั้งสิ้น เรื่องสวมหมวกนี้ออกจะถือเป็นเรื่องจริงจังไม่แพ้เรื่องอื่น เพราะในภาพถ่ายสมัยนั้นจะเห็นว่ามีการสวมหมวกกันทั่วไปทุกจังหวัด คนเก่าๆ ที่ทันสมัยนั้นจะเล่ากันถึงเรื่องนี้อย่างสนุกสนาน เพราะเห็นเป็นเรื่องแปลกที่คนไทยสวมหมวกฝรั่งกัน พอพ้นสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม การสวมหมวกก็บางตาและค่อยๆ หายไป ชาวนาที่ต้องสวมหมวกแบบฝรั่งก็กลับมาสวมงอบแบบเดิมอีก คนที่ได้กำไรมากสำหรับช่วง “มาลानาไทยไปสู่มหาอำนาจ” ดังที่มีคนชอบนำมาล้อกันนั้น ได้แก่พ่อค้าหมวก เพราะเย็บหมวกกันแทบไม่ทันเลยทีเดียว” (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2547 ก: 174)

จากข้อความข้างต้นจะเห็นว่า เมื่อผ่านยุคสมัยของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ชาวนาที่ครั้งหนึ่งเคยเปลี่ยนแปลงมาสวมหมวกฝรั่งเพื่อให้เป็นไปตามยุครัฐนิยมก็กลับมาสวมงอบทำนาเช่นเดิม แสดงให้เห็นถึงการเลือกรับเฉพาะวัฒนธรรมที่เหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพวิถีชีวิตของตนเอง

ส่วนทรงผม ผู้หญิงในสมัยนี้ยังคงนิยมตัดผมให้เป็นลอน ไม่ปล่อยยาวเหมือนปัจจุบัน

สมัยรัชกาลที่ 9 ผู้หญิงยังคงนิยมตัดผมเป็นลอนเหมือนสมัยรัชกาลที่ 8 เอนกได้อ้างถึงเรื่องนี้ในหนังสือ การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์ โดยการเก็บข้อมูลจากภาพถ่ายที่ปรากฏในสมัยนั้นว่า

“ภาพถ่ายในช่วงปี พ.ศ. 2488 – 2497 จากร้านถ่ายภาพในจังหวัดนครราชสีมา ผู้หญิงในยุครัชกาลที่ 8 และรัชกาลปัจจุบันไว้ผมตัดลอนแฉกข้างหรือแฉกกลางไม่ต่างกันนัก และไว้กันเช่นนี้ทั่วไป เพราะร้านตัดผมก็มีจำนวนเพิ่มขึ้น มีโรงเรียนสอนตัดเสื้อตัดผม ในแนวเดียวกันแพร่หลายทั่วประเทศ” (เรื่องเดียวกัน: 208)

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า สมัยรัชกาลที่ 8 ต่อเนื่องถึงรัชกาลที่ 9 ร้านตัดผมได้แพร่ไปทั่วภูมิภาคแล้ว ประกอบกับในสมัยนั้นการสื่อสารเป็นไปอย่างทั่วถึง ทั้งชาวบ้านในเมืองและชนบท ผู้หญิงจึงนิยมไว้ทรงผมแบบเดียวกันทั่วประเทศ

ภาพที่ 4.8 นักเรียนตัดเสื้อไว้ผมตัดลอนกันทั่วไป
ถ่ายที่ร้านฉายาจิตรกร ช้างโรงภาพยนตร์เฉลิมกรุง เมื่อ พ.ศ. 2493
ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2547 ก: 207)

1.2 การสวมเสื้อผ้า

1.2.1 การสวมเสื้อผ้าของข้าราชการฝ่ายชาย

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดให้ข้าราชการสวมเสื้อเข้าเฝ้า เอนกได้อธิบายเรื่องนี้โดยยกข้อความในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) สรุปได้ว่า รัชกาลที่ 4 ทรงดำริสกับข้าราชการที่เข้าเฝ้าเมื่อครั้งยังไม่มีธรรมเนียมสวมเสื้อเข้าเฝ้า ว่าคนที่ไม่ได้สวมเสื้อเหมือนเปลือยกายและเป็นพวก “มุษย์อย่างต่ำ” จึงขอให้ข้าราชการสวมเสื้อเข้าเฝ้าทุกคน (เรื่องเดียวกัน: 55) โดยเรื่องแบบพลเรือนในครั้งนั้นเป็นเสื้อกระบอกสีขาว นุ่งสับปีกพกดาคผ้ากราบ (สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 2513: 245)

ภาพที่ 4.9 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉลองพระองค์เสื้อราชปะแตน ที่ทรงเป็นผู้คิดแบบขึ้นเป็นครั้งแรก
ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2547 ก: 98)

สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 มีการปรับปรุงระเบียบเครื่องแบบข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน พ.ศ.2413 ทหารมีเครื่องแบบเต็มยศ ฝ่ายพลเรือนมีการเปลี่ยนจากเสื้อกระบอกแบบเก่าเป็นเสื้อแพรสีตามกระทรวง และนุ่งผ้าม่วง โจงกระเบนทั้งทหารและพลเรือน (สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 2513: 250) และในปี พ.ศ. 2414 ก่อนเดินทางเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 2 คือ อินเดีย พม่า ทรงคิดแบบและให้ช่างทำเสื้อปิดตั้งแต่คอ กระดุมกลัดตลอดคอ ขึ้นแทนเสื้อคอเปิดผูกผ้าแบบฝรั่ง ซึ่งไม่เข้ากับสภาพอากาศร้อนในเมืองไทย โดยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เป็นผู้คิดชื่อแบบเสื้อถวายเป็น “ราชปะแตน”² (เอนก นาวิกมูล 2538 ก: 121 - 123)

การรับแนวคิดวัฒนธรรมตะวันตกมาปรับให้เหมาะสมกับสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังเช่นเรื่องของการแต่งกายดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงการเลือกรับวัฒนธรรมตะวันตกอย่างรู้เท่าทัน (อ้างใน แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย 2548: 59) เพื่อแสดงให้เห็นชาติตะวันตกเห็นว่าเมืองไทยเป็นอารยะเช่นเดียวกัน

สมัยรัชกาลที่ 6 – 7 ข้าราชการยังคงสวมเสื้อราชปะแตน นุ่งผ้าม่วง

สมัยรัชกาลที่ 8 ในยุครัฐบาลนายกรัฐมนตรีจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ออกพระราชบัญญัติในปี พ.ศ. 2478 เกี่ยวกับการแต่งกายของข้าราชการพลเรือน โดยให้ข้าราชการเลิกนุ่งผ้าม่วง โจงกระเบน มาเป็นเครื่องแบบการแต่งกายของข้าราชการพลเรือน ดังที่ใช้กันในปัจจุบันนี้ (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2547 ก: 175-176)

สมัยรัชกาลปัจจุบัน พ.ศ. 2516 ตรงกับรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร ข้าราชการนิยมสวมเสื้อซาฟารี บ้างก็ใส่เสื้อพ้อขุนรามคำแหง กระทั่ง พ.ศ. 2522 พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ขณะเป็นรัฐมนตรีกระทรวงกลาโหม เห็นว่าประเทศเพื่อนบ้านล้วนมีชุดประจำชาติ จึงนำความขึ้นกราบทูลสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ พระองค์จึงได้พระราชทานฉลองพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแก่พลเอกเปรมตัวหนึ่งพร้อมกับแบบเสื้อ กลายเป็นชุดประจำชาติฝ่ายชายตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา เรียกกันต่อมาว่า “เสื้อพระราชทาน”

“จากจุดนี้เองที่พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ได้นำมาเผยแพร่และเป็นที่ยอมรับกันทั่วไป เป็นที่พอใจของทุกฝ่ายไม่ว่าข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ สส. พ่อค้า ประชาชน นับเป็นการค้นหาที่ลงตัวเป็นครั้งแรก มีผู้ยอมรับกันพร้อมเพรียง” (เรื่องเดียวกัน: 201-202)

² คำว่า “ราชปะแตน” มาจากภาษามคธ (บาลี) คือ ราช กับ ภาษาอังกฤษ คือ Pattern มาผสมกันเข้า กลายเป็นราชปะแตน (Raj Pattern) แปลว่า “แบบหลวง”

“เสื้อพระราชทาน” ที่เริ่มสวมโดยพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ไม่เป็นเพียงเครื่องแบบสำหรับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เท่านั้น ยังเป็นที่รู้จักและนิยมของประชาชนทุกสาขาอาชีพ ปัจจุบันมีแบบทั้งแขนสั้นและแขนยาวมีจำหน่ายตามร้านจำหน่ายเสื้อผ้าบุรุษทั่วไป

ภาพที่ 4.10 พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ นายกรัฐมนตรีในสมัยนั้น สวมเสื้อพระราชทาน
ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2547 ก: 241)

1.2.2 การสวมเสื้อฝ้ายหญิง

สำหรับฝ้ายหญิง โดยทั่วไปยังคงนุ่งห่มผ้าสไบกันอยู่เช่นในยุคก่อนๆ โดยรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้เลิกนุ่งจีบ เปลี่ยนมานุ่งโจงกระเบนหมด จะนุ่งจีบได้เมื่อแต่งเต็มยศใหญ่ มีตาดห่มด้วยเท่านั้น

สมัยรัชกาลที่ 6 ผู้หญิงทั่วไปยังคงนุ่งโจงกระเบน คาดผ้าแถบหรือสวมเสื้อ ต่อมา มีพระราชนิยมนุ่งผ้าซิ่น ในเรื่องนี้เอนกได้แสดงความคิดเห็นว่า

“พระราชนิยมนุ่งซิ่น ผมยาว จะเป็นที่นิยมของชาวบ้านด้วยหรือไม่ ไม่ค่อยเห็นมาก เข้าใจว่าจะแต่งกันในเมืองเป็นส่วนใหญ่ ส่วนชาวบ้านยังคงแต่งกันง่ายแบบเดิม แต่ที่

น่าสนใจเพิ่มเติมข้อหนึ่งคือ เสื้อของผู้หญิงชาวเมืองหรือในราชสำนักสมัยนั้นเป็นเสื้อหลวมๆ มีแขนสั้นบ้างยาวบ้าง นับเป็นเอกลักษณ์ของรัชสมัยได้อีกข้อหนึ่งควบกับนุ่งซิ่น”

(เรื่องเดียวกัน : 126)

จากข้อความข้างต้น พบว่าชาวบ้านในเมืองเท่านั้นที่นุ่งผ้าซิ่น แต่ชาวบ้านในชนบททั่วไปยังคงนุ่งโจงกระเบนเช่นเดิม ส่วนเสื้อที่นิยมในสมัยนี้เป็นเสื้อหลวมๆ แขนสั้นบ้างยาวบ้าง นับเป็นเอกลักษณ์การแต่งกายอย่างหนึ่งของสตรีในราชสำนักและชาวบ้านในเมือง แสดงถึงการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมการแต่งกายของไทยและวัฒนธรรมตะวันตก คือสวมเสื้อแบบตะวันตก แต่นุ่งซิ่นแบบไทย

สมัยรัชกาลที่ 7 เอกลักษณ์ของเสื้อสตรีสมัยนี้คือ เสื้อหลวมๆ ไม่มีแขน เอนกให้ความเห็นในเรื่องนี้ว่า

“มีภาพถ่ายที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงหรือความนิยมนี้มากมายเป็นหลักฐาน เรียกได้ว่าถ้าเห็นเสื้อ ไม่มีแขนแล้วทายเป็นภาพถ่ายสมัยรัชกาลที่ 7 เป็นลูกเกือบร้อยทั้งร้อย เพราะสมัยก่อนนั้นหรือพออย่างเข้าสมัยใหม่เสื้อแบบนี้ไม่ค่อยมีให้เห็น” (เรื่องเดียวกัน : 158)

จากข้อความข้างต้น จะเห็นได้ว่าจากหลักฐานภาพถ่ายในสมัยรัชกาลที่ 7 แสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของเสื้อสตรี คือ ไม่มีแขน นับว่าเป็นเอกลักษณ์การแต่งกายของสมัยนี้เช่นกัน

สมัยรัชกาลที่ 8 รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ประกาศรับนิยมเพื่อส่งเสริมวัฒนธรรมของชาติ โดยรับนิยมฉบับที่ 10 ว่าด้วยเรื่องการแต่งกายของประชาชนชาวไทย ขอให้สตรีไทยแต่งกายให้เรียบร้อย และยังได้ออกอากาศวิทยุกระจายเสียงของรัฐบาลเมื่อวันที่ 14 มีนาคม พ.ศ. 2484 เพื่อวิงวอนให้สตรีไทยเลิกการใช้ผ้าโจงกระเบนเปลี่ยนเป็นการนุ่งผ้าถุงอย่างโบราณ และเลิกใช้ผ้าผืนเดียวปกปิดกายท่อนบนหรือไม่ใช้ผ้าคาดอก โดยให้หันมาใส่เสื้อแทน (ไพฑูริย์ มีกุลศ 2549: 30)

เอนกได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงจากการนุ่งผ้าโจงกระเบนเป็นผ้าถุงในสมัยนี้ว่า

“ผู้ชายสวมกางเกงไม่ค่อยมีปัญหา แต่ผู้หญิงที่เคยนุ่งผ้าโจงกระเบนกันทั่วไปในกรุงและบ้านนอกไม่ค่อยคุ้นกับผ้าถุงนัก ยิ่งคนแก่ด้วยแล้วยิ่งลำบาก เพราะไม่เคยชิน แล้วกลัวผลอประเจิดประเจ้อออกมา (จากการสอบถามชาวบ้านหลายจังหวัดในภาคกลางได้รับคำตอบเหมือนกัน คือเพิ่งรู้จักผ้าถุงสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม ทั้งสิ้น)”

(เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2547 ก: 174)

จากข้อความข้างต้น จะเห็นได้ว่าก่อนจะมีประกาศรณนิยม ชาวบ้านในชนบทก็ยังมีนิยมนุ่งโจงกระเบน เพราะสะดวกแก่ชาวบ้านที่ส่วนใหญ่ยังมีอาชีพทำนา กระทั่งเมื่อมีการประกาศใช้รณนิยมด้านการแต่งกาย ชาวบ้านจึงเลียงไม่ได้ที่จะยึดถือปฏิบัติโดยหันมานุ่งผ้าถุงแทนการนุ่งโจงกระเบน แม้ในระยะแรกจะยังไม่ชิน แต่ในเวลาต่อมาชาวบ้านส่วนใหญ่ก็ชินกับการนุ่งผ้าถุงมาจนถึงทุกวันนี้

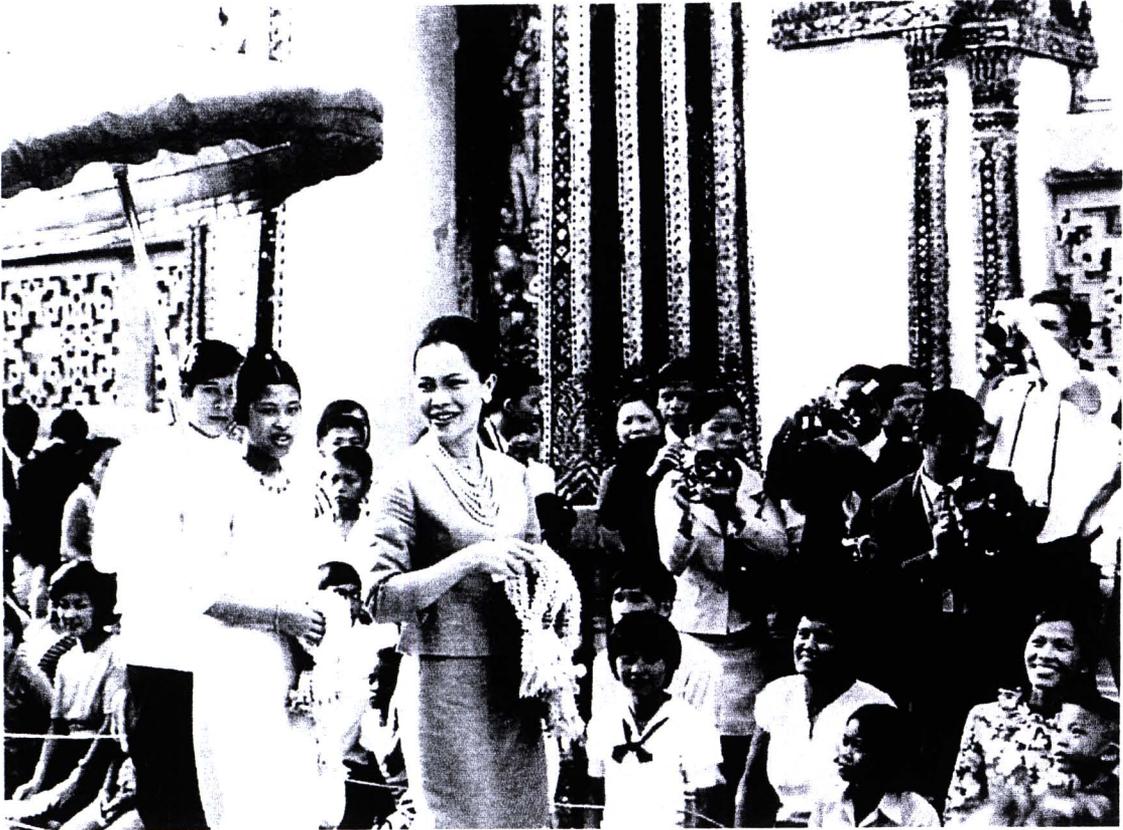
สมัยรัชกาลปัจจุบัน จากบทความ “การแต่งกายของไทยสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงปัจจุบัน” เอนกได้แบ่งการแต่งกายฝ่ายหญิงเป็น 2 ช่วง คือก่อน พ.ศ. 2500 และ หลัง พ.ศ. 2500 (เอนก นาวิกมูล 2546 ก: 40-42)

ก่อน พ.ศ. 2500 หญิงชาวเมืองนิยมนุ่งกระโปรงนิวลุด

หลัง พ.ศ. 2500 ในปี 2503 สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ มีพระราชดำริให้คิดชุดประจำชาติของฝ่ายสตรีขึ้น 8 แบบ³ เรียกว่า “ชุดไทยพระราชานิยม” เพื่อแสดงเอกลักษณ์ไทย เอนกได้อ้างถึงพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ จากหนังสือ “ความทรงจำในการตามเสด็จต่างประเทศทางราชการ” เมื่อปี พ.ศ. 2503 สรุปได้ว่าการเตรียมเสื้อผ้าเครื่องแต่งกายเป็นเรื่องสำคัญสำหรับผู้หญิง และทรงประสบปัญหาเรื่องเสื้อผ้าที่ใช้เป็นแบบฉบับ คือชุดประจำชาติที่เหมาะสมกับสมัย จึงทรงคิดแบบขึ้นใหม่ โดยโปรดให้หม่อมหลวงฉวีรัตน์ บุณนาค ไปพบกับอาจารย์ที่มีความรู้ทางประวัติศาสตร์ช่วยกันคิดค้นและออกแบบขึ้นใช้ผ้าไหมและผ้าซิ่นเป็นหลัก มีชื่อชุดและกาลเทศะสำหรับใส่ต่างกันไป (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2547 ก: 195 – 196) และในปี พ.ศ. 2519 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ก่อตั้ง “มูลนิธิส่งเสริมศิลปาชีพในพระบรมราชินูปถัมภ์” โดยส่งเสริมงานฝีมือที่ชาวบ้านทำอยู่แล้วในหมู่บ้าน เช่น การทอผ้าไหมมัดหมี่ การทำกระเป๋าย่านลิเภา และฝักอบรมให้ชาวบ้านทำงานฝีมือที่ยังไม่เคยทำ

-
- ³ 1. ไทยเรื่อนต้น ใช้แต่งในงานที่ไม่เป็นพิธี และต้องการความสบาย เช่น ไปเที่ยว
2. ไทยจิตรลดา เป็นชุดไทยพิธีกลางวัน ใช้รับประมุขต่างประเทศเป็นทางการหรืองานสวนสนาม
3. ไทยอมรินทร์ สำหรับงานเลี้ยงรับรองคอนหัวค่ำ อนุโลมไม่คาดเข็มขัดได้
4. ไทยบรมพิมาน ชุดไทยพิธีตอนค่ำ คาดเข็มขัด
5. ไทยจักรี คือชุดไทยสไบ
6. ไทยดุสิต สำหรับงานพิธีตอนค่ำ จัดให้สะดวกสำหรับสวมสายสะพาย
7. ไทยจักรพรรดิ เป็นแบบไทยแท้
8. ไทยศิวาลัย เหมาะสำหรับเมื่ออากาศเย็น

มาก่อน เช่น การทอผ้าฝ้าย ฯลฯ ทั้งยังทรงเป็นแบบอย่างในการส่งเสริมและรักษางานศิลปหัตถกรรมของไทยให้แพร่หลายในหมู่คนไทยและชาวต่างชาติ โดยทรงฉลองพระองค์ที่ตัดเย็บด้วยผ้าพื้นเมืองของไทย เช่น ผ้ามัดหมี่ ผ้าจิด ผ้าปักชาวเขา ฯลฯ และทรงใช้กระเป๋าถือที่ทำมาจากย่านลิเภา เป็นต้น

ภาพที่ 4.11 สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ
และสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ในฉลองพระองค์ชุดไทยเรือนต้น
ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2547 ก: 21)

มาในราว พ.ศ. 2511 หลุยนิยมกระโปรงสั้นเหนือเข่าที่เรียกว่า มินิสเกิร์ตและไมโครสเกิร์ต ต่อมากระโปรงยาวครึ่งน่อง เรียกว่า กระโปรงมิดี และชนิดที่ยาวกรอมเข่า เรียกว่า กระโปรงแม็กซี่ แต่นิยมในเวลาเพียง 5-6 ปี เท่านั้น

“คนที่นุ่งกระโปรงมินิเล่าเมื่อสมัยนั้นผ่านไปแล้วว่า เมื่อตอนใส่ก็ไม่ได้รู้สึกขัดเขินอะไร เพราะคนอื่นก็ใส่กันทั่วไป แต่เมื่อย้อนดูกลับไปภายหลัง ต่างก็แปลกใจตัวเองกันทุกคน และหากจะให้ใส่อีกตอนนี้ก็ใส่ไม่ได้แล้ว ส่วนคนที่ไม่ได้นุ่ง เช่น พวกผู้ชาย ชอบ

ใจแพ้นี้กันมาก บางคนให้ข้อสังเกตว่า ผู้หญิงที่ขับรถสมัยนั้นเมื่อเวลาขับรถ จะเอาผ้าวางปิดขา อ่อนกันประเจิดประเจ้อด้วย ส่วนผู้หญิงนุ่งกระโปรงมินิที่ต้องขึ้นรถเมล์ วิธีนั่งก็อึ้งหนีบขา และถ้ามีหนังสือหรือสิ่งของก็จะเอามาวางปิดบนตักเอาไว้ด้วย” (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2547 ก: 198)

จากข้อความข้างต้นของเอนก แสดงให้เห็นว่าเพราะยุคสมัยนิยม ทำให้สตรีส่วนใหญ่ นุ่งกระโปรงสั้นมากที่เรียกว่า กระโปรงมินิ เพราะมองว่าเป็นแฟชั่นที่นุ่งกันทั้งบ้านทั้งเมือง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากความเป็นสตรีไทยก็ยังต้องระมัดระวังตัวเองไม่ให้ประเจิดประเจ้อ ขณะนั่งหรือก้าวขึ้นรถลงเรือด้วยเช่นกัน เรื่องนี้อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าหลัง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา เมื่อไทยเปิดรับวัฒนธรรมต่างชาติเข้ามามาก มีผลให้เกิดการลอกเลียนแบบ จนเกิดเป็นกระแสนิยมจนปัจจุบัน

ภาพที่ 4.12 หญิงสาวสวมกระโปรงมินิและกระโปรงมินิสเกิร์ต

ถ่ายประมาณปลายปี พ.ศ. 2516

ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2547 ก: 226)

ด้านการแต่งกายของชาวบ้านในชนบท สมัยรัชกาลที่ 4 - 5 การเปลี่ยนแปลง เรื่องการแต่งกายของราชสำนักยังไม่แพร่หลายสู่ชาวบ้านทั่วไป ผู้หญิงยังคงไว้ผมเปีย ห่มสไบ นุ่งผ้า จีบผ้าโจงอยู่เหมือนรัชกาลก่อนๆ เอนกมีความเห็นในเรื่องนี้ว่า

“...การเปลี่ยนแปลงส่วนใหญ่เริ่มต้นและนิยมกันที่หมู่ชนชั้นสูง ชาวบ้านเองอาจจะตามไม่ทันหรือตามช้า หรือไม่มีกำลังพอที่จะแต่งตามได้ ก็แต่งตามเท่าที่สามารถทำได้

อย่างง่ายที่สุดก็เปลี่ยนทรงผม นอกจากนั้นก็ยังมีเสื้อธรรมดาสวม นุ่งผ้า สวมกางเกงของจีนอย่างง่าย ๆ เท่านั้นเอง” (เรื่องเดียวกัน: 81)

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงที่ง่ายที่สุดที่ชาวบ้านสามารถจะทำตามได้คือเรื่องของทรงผม แต่อย่างไรก็ตาม แม้แต่การเปลี่ยนแปลงทรงผม สำหรับผู้วิจัยแล้วมีความเห็นว่าเป็นเรื่องยากสำหรับชาวบ้านในเมืองอาจไม่ใช่เรื่องยากที่จะทำ แต่ชาวบ้านในชนบท แม้แต่ทรงผมก็อาจจะเป็นเรื่องค่อนข้างยาก เพราะสมัยรัชกาลที่ 4-5 ร้านตัดผมยังไม่แพร่หลายนัก

กระทั่งหลังปฏิรูปการศึกษา สมัยรัชกาลที่ 5 ลูกหลานของสามัญชนมีโอกาสดำเนินการศึกษาในโรงเรียนและต่อมาได้เล่าเรียนในระดับที่สูงขึ้น ทำให้สามัญชนมีความรู้ที่เรียกว่า “ภาษาหนังสือ” และวิทยาการสมัยใหม่ (ปริยา หิรัญประดิษฐ์ และพลับปลิง คงชนะ 2549: 23) โดยเฉพาะเมื่อการศึกษาระบบโรงเรียนขยายตัวอย่างกว้างขวางในสมัยรัชกาลที่ 6 ตั้งแต่ พ.ศ. 2453 - 2475 ทำให้สามัญชนมีเสรีภาพมากขึ้น เช่น การแต่งกาย ซึ่งเป็นการเลียนแบบการใช้ชีวิตแบบตะวันตก (เรื่องเดียวกัน 24)

เอนกเองได้กล่าวในลักษณะเดียวกันว่าสมัยรัชกาลที่ 6 การแต่งกายแบบราชสำนักได้ถ่ายทอดสู่ชาวบ้านในเมืองมากขึ้น

“ในตอนนี้จะเห็นว่าสังคมเปลี่ยนไปมากยิ่งขึ้น การแต่งกายตามสมัยนิยม นั้นมิได้อยู่แต่รั้ววังอีก หากแต่ประชาชนทั่วไปก็เริ่มรู้จักการแต่งตัวทันสมัยบ้าง ถึงแม้จะมีอยู่ตามเฉพาะในกรุงเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็ยังแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านชาวเมืองรับความเปลี่ยนแปลงเร็วขึ้น เพราะการสื่อสารเองก็มีส่วนไม่น้อย” (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2547: 167)

ความคิดเห็นในเรื่องนี้ของเอนกค่อนข้างจะชัดเจนว่าการแต่งกายเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงในสังคมชาวเมืองตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา ดังที่ได้กล่าวมาแล้วเพราะการศึกษาที่เท่าเทียมกัน รวมถึงมีการเปิดรับวัฒนธรรมต่างชาติผ่านสื่อต่างๆ โดยเฉพาะภาพยนตร์ที่เผยแพร่เข้ามาในสมัยนี้อย่างมาก

การรับการเปลี่ยนแปลงด้านการแต่งกายของชาวบ้านในชนบทเริ่มในสมัยรัชกาลที่ 8 ยุคของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่ได้ขอให้สตรีหันมานุ่งผ้าถุงแทนการนุ่งโจงกระเบน เอนกได้กล่าวถึงการปรับตัวของชาวบ้านที่อยู่ตามชนบทว่า

“เป็นอันว่าผ้าถุงกับกระโปรงเกิดขึ้นจริงๆ แล้วก็ควรจะเริ่มในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม คนไทยซึ่งเคยคุ้นกับผ้าโจงกระเบนก็ต้องปรับตัวใหม่ และในที่สุดผ้าโจงกระเบนก็ค่อยๆ หดไป ชาวบ้านที่ต้องบุกน้ำลุยโคลนในทุ่ง นุ่งผ้าถุงดูลำบากกว่าก็ต้องยอมเปลี่ยน และในที่สุดผ้าถุงก็เป็นเครื่องแต่งกายอย่างหนึ่งที่มีมาจนถึงทุกวันนี้ แต่อกจะเป็นของคนระดับชาวบ้านอยู่สักหน่อย ที่เข้าชุดใหม่ก็นุ่งกระโปรงหรือกางเกงกันไปอีกชั้นหนึ่งแล้ว” (เรื่องเดียวกัน : 174)

สรุปได้ว่าจากงานเขียนของเอนก นาวิกมูล ด้านการแต่งกาย ทำให้เห็นชีวิตชาวบ้านในแง่มุม ดังนี้

1. การรับวัฒนธรรมตะวันตก

1.1 เพื่อต้องการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ไม่ตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตก

จากการที่สยามถูกลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกรุกรานทั้งทางตรงและทางอ้อม สยามจึงต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลงประเทศในทุกด้าน เพื่อให้ประเทศตะวันตกเหล่านั้นไม่สามารถใช้เป็นข้ออ้างในการยึดครองสยาม การแต่งกายเป็นเรื่องหนึ่งที่พระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ให้ความสำคัญ เริ่มจากโปรดให้ข้าราชการสวมเสื้อในเวลาเข้าเฝ้า หรือราชทูตไทยไว้ผมยาวแบบฝรั่งเมื่อเดินทางไปต่างประเทศ ต่อมาสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงการแต่งกายของคนไทยอย่างแท้จริง โดยหลังขึ้นครองราชย์ 2 ปี พ.ศ. 2414 พระองค์ได้เสด็จประพาสต่างประเทศ คือ สิงคโปร์ ชวา จึงโปรดให้คนไทยไว้ผมยาวเป็นการเตรียม พลเรือนสวมเสื้อปักผ้าแพร นุ่งผ้าไหม โจงกระเบน สวมรองเท้าน้ำ และสวมหมวกเฮลเมท ฝ่ายทหารสวมเสื้อปัก นุ่งผ้าไหม สวมรองเท้ารูปทรงถัง เมื่อเสด็จกลับจากต่างประเทศ พระองค์ทรงเห็นว่าควรเลิกไว้ผมทรงมหาดไทย เปลี่ยนมาตัดผมยาวแบบฝรั่งแทน ส่วนผู้หญิงเปลี่ยนจากผมเปียมาไว้ผมยาว เครื่องแบบพลเรือนเปลี่ยนจากผ้าสมปักมานุ่งผ้าม่วง นอกจากนี้ยังถือกำเนิดเสื้อราชปะแตน ผู้หญิงเปลี่ยนจากการไม่สวมเสื้อมาสวมเสื้อแขนยาวห่มสไบทับ

จะเห็นได้ว่าอิทธิพลด้านการแต่งกายของราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่รับแบบอย่างจากตะวันตกมีการปรับให้เข้ากับสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย เช่น การคิดแบบเสื้อราชปะแตนของรัชกาลที่ 5 แสดงให้เห็นถึงการเลือกรับอย่างรู้เท่าทันของพระมหากษัตริย์ไทยสมัยนั้น เพื่อให้ตะวันตกเห็นว่าเมืองไทยเป็นอารยะเช่นกัน

1.2 การศึกษาจากระบบโรงเรียนที่ขยายตัวและการเปิดรับวัฒนธรรมต่างชาติผ่านสื่อต่างๆ

สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เมื่อการศึกษาขั้นพื้นฐานผ่านระบบ โรงเรียนเข้าถึงสามัญชนทั่วไป รวมถึงสื่อต่างชาติเช่นภาพยนตร์เผยแพร่สู่ชาวบ้านในเมือง ทำให้เกิดการแต่งกายเลียนแบบตะวันตกอย่างมาก เช่น ผู้หญิงเริ่มตัดผมตามแบบอย่างฝรั่ง ทั้งผมบ๊อบ ผมซิงเกิ้ล ผมตัดแทนการไว้ผมปักหรือผมทรงดอกกระพุ่ม นิยมสวมเสื้อหลวมๆ แขนสั้นบ้างยาวบ้างและนุ่งชิ้น ส่วนสมัยรัชกาลที่ 7 หญิงนิยมสวมเสื้อไม่มีแขน การสวมเสื้อแบบตะวันตกและนุ่งชิ้นแบบไทย

แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมไทยและตะวันตก ส่วนชาวบ้านชายทุ่งกางเกงแพรหรือผ้าม่วง ผ้าพื้นตามกำลัง

1.3 นโยบายชาตินิยมและการทำประเทศให้ทันสมัยและมีระเบียบ

สมัยรัชกาลที่ 8 ในยุคของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี ต้องการจะเปลี่ยนแปลงประเทศให้ทันสมัยและมีความเป็นระเบียบ จึงได้นำนโยบายรัฐนิยมจำนวน 12 ฉบับและประกาศต่างๆ ที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมต่างๆ มาใช้กับชาวไทย รัฐนิยมฉบับที่ 10 ว่าด้วยเรื่องการแต่งกาย มีการขอร้องแถมบังคับประชาชนให้ถือปฏิบัติ เช่น การสวมหมวก สวมเสื้อและนุ่งผ้าถุงหรือกระโปรง แทนการคาดผ้าแถบ นุ่งโจงกระเบน เลิกเคี้ยวหมาก อย่างไรก็ตาม เมื่อผ่านพ้นสมัยของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ชาวบ้านจะเลือกรับเฉพาะวัฒนธรรมที่เหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพวิถีชีวิตของตน เช่น การนุ่งผ้าถุง กลายเป็นความเคยชินและปฏิบัติสืบมาถึงปัจจุบัน แต่วัฒนธรรมบางอย่างเช่นการสวมหมวกแบบฝรั่งซึ่งไม่เข้ากับวิถีชีวิตก็ละทิ้งไป กลับมาสวมงอบทำนาเช่นเดิม

1.4 วัฒนธรรมด้านการแต่งกายแบบตะวันตกเข้าถึงชาวบ้านทั้งในเมืองและนอกเมือง

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา จะเห็นว่าวัฒนธรรมการแต่งกายแบบตะวันตกได้เผยแพร่อย่างกว้างขวางถึงชาวบ้านทั้งในเมืองและชนบท มีผลให้เกิดการลอกเลียนแบบ จนเกิดเป็นกระแสบริโภคนิยม ผู้หญิงสวมเสื้อและนุ่งกระโปรงตามสมัยนิยม เช่น บางช่วงสมัยก็นิยมนุ่งกระโปรงยาว บางช่วงสมัยก็นิยมนุ่งกระโปรงสั้น จนถึงสั้นมาก ส่วนชายสวมเสื้อเชิ้ตและกางเกงไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก

2. การหวนคืนสู่ความเป็นไทยท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์

หลัง พ.ศ. 2500 เมื่อรัฐบาลไทยกำลังพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าด้วยแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับต่างๆ ในขณะเดียวกันก็มีการอนุรักษ์ไว้ซึ่งเอกลักษณ์ไทยนำโดยสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงมีพระราชดำริให้คิซุคุดประจำชาติของฝ่ายสตรีขึ้นเรียกว่า “ชุดไทยพระราชนิยม” มีจำนวน 8 แบบ และในปี พ.ศ. 2519 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ก่อตั้ง “มูลนิธิส่งเสริมศิลปาชีพในพระบรมราชินูปถัมภ์” โดยส่งเสริมงานฝีมือที่ชาวบ้านทำอยู่แล้วในหมู่บ้าน เช่น การทอผ้าไหมมัดหมี่ การทำกระเป๋าย่านลิเกา และฝักอบรมให้ชาวบ้านทำงานฝีมือที่ยังไม่เคยทำมาก่อน เช่น การทอผ้าฝ้าย ฯลฯ นอกจากนี้ยังทรงเป็นแบบอย่างในการส่งเสริมและรักษางานศิลปหัตถกรรมของไทยให้แพร่หลาย ทั้งในหมู่คนไทยและชาวต่างชาติ โดยทรงฉลองพระองค์ที่ตัดเย็บด้วยผ้าพื้นเมืองของไทย เช่น ผ้ามัดหมี่ ผ้าจิด ผ้าปักชาวเขา ฯลฯ และทรงใช้กระเป๋าทอที่ทำมาจากย่านลิเกา เป็นต้น ส่วนชุดประจำชาติของฝ่ายชายเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2522 เมื่อ

สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้พระราชทานฉลองพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแก่พลเอกเปรมตัวหนึ่งพร้อมกับแบบเสื้อ เรียกว่า “เสื้อพระราชทาน”

จะเห็นว่า คนไทยและชาติไทยจะยังคงธำรงรักษาไว้ซึ่งวัฒนธรรมความเป็นไทย ท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ได้ หากชาวบ้านร่วมมือร่วมใจกันส่งเสริมเอกลักษณ์ไทย ดังเช่นการแต่งกายด้วยผ้าที่ทอเองในประเทศ เช่น ผ้าฝ้าย ผ้าไหม ฯลฯ ภายใต้การนำของสมเด็จพระนางเจ้าบรมราชินีนาถ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

ตอนที่ 2 การศึกษา

ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการศึกษาเป็นอย่างมาก ด้วยทรงเห็นว่าการศึกษาเป็น “เครื่องจูงใจให้ฉลาด ให้รู้จักประพฤติดีวิดี สามารถหาเลี้ยงชีพ ไม่ว่าวิชาและศิลปะใด” (อ้างในวารุณี โอสธารมย์ 2524: 115) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวัง เมื่อ พ.ศ. 2414 เพื่อสอนนักเรียนสำหรับเตรียมตัวเป็นทหาร ต่อมา มีโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ซึ่งเป็นโรงเรียนของพลเรือนสอนเยาวชนที่ต้องการรับราชการเป็นพลเรือน ในปี พ.ศ. 2417 ได้ตั้งโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง สำหรับกุลสตรี สอนโดยมิชชันนารี กระทั่งปี พ.ศ. 2427 เกิดโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรในวัดขึ้นเป็นแห่งแรกคือ โรงเรียนวัดมหรณพารามและมีเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ในระยะต่อมา

สมัยรัชกาลที่ 6 ทรงออกพระราชบัญญัติประถมศึกษา บังคับเด็กอายุ 7 ถึง 14 ปี ต้องเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนระดับประถมศึกษาจนจบหลักสูตรประถมศึกษา เรียกกันว่าการศึกษาภาคบังคับ ทรงยกฐานะ โรงเรียนมหาดเล็กที่สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงตั้งขึ้นเพื่อฝึกหัดผู้ที่จะเข้ารับราชการเป็นข้าราชการพลเรือนขึ้นเป็น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (ประพัฒน์ ตรีณรงค์ 2526: 61 – 62)

ใน พ.ศ. 2475 มีการจัดตั้งสภาการศึกษา เพื่อทำหน้าที่กำหนดแบบแผนการศึกษาของชาติขึ้นใหม่และจัดระบบการศึกษาเป็นแนวใหม่ และมีการประกาศใช้แผนการศึกษาชาติอีก 4 แผน (มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช 2533: 68)

ส่วนด้านการศึกษาที่ปรากฏในงานเขียนของเอนกนั้น เมื่อวิเคราะห์แล้วพบว่าเอนกให้ความสนใจกับหนังสือแบบเรียนเกี่ยวกับเด็ก ด้วยความประทับใจแต่ครั้งเยาว์วัยว่าหนังสือแบบเรียนมีรูปภาพที่น่ารัก สวยงาม และเนื้อเรื่อง นิทาน คำกลอน ที่ประกอบไปด้วยคติสอนใจมากมาย ซึ่งมีผลต่อการเรียนรู้ของเด็ก

“คือเราอยู่กับแบบเรียนมาแต่เด็ก ผมชอบ แล้วก็ประทับใจภาพวาดและเรื่องที่คนรุ่นเก่าเขาเขียน โดยเฉพาะฟ. ฮีแลร์ นี่เห็นได้แต่เด็กเลย ครุณศึกษา เริ่มออกปี 2453 ถวายเป็นหนังสืองานศรัทธาที่ 5 แล้วภาพประกอบก็น่ารัก สวยมาก เป็นภาพวาดลายเส้น ฟ. ฮีแลร์ เป็นชาวฝรั่งเศส เรียนภาษาไทยแตกฉาน สามารถจะเขียนโคลงกลอนอย่างคนไทยได้ ภาษาก็น่ารัก อ่านแล้วสนุก เพราะครุณศึกษา มีนิทาน มีกลอน แล้วสอนใจต่างๆ เยอะแยะ ชอบมาก”

“...กรณีแบบเรียนลูกสัตว์ต่างๆ อ่านแล้วเราซาบซึ้ง ประทับใจ เราร้องไห้ เราอ่านนกนางเขนอย่างนี้ เด็กรุ่นนั้น อ่านแล้วร้องไห้ สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งละเอียดอ่อน ซึ่งถ้าเด็กรุ่นปัจจุบันได้อ่านหนังสือดีๆ แบบนี้ เขาจะมีความเมตตา กรุณาต่อสัตว์ ต่ออะไรต่างๆ มากกว่าที่เป็นอยู่ปัจจุบันเราเน้นเรื่องอื่นซะมาก วิชาอะไรต่างๆ มากขึ้น แต่ขาดการอ่านหนังสือที่ละเอียดละไมให้ความรู้สึก ทั้งเรื่องความเมตตา กรุณา ความรักชาติ อันนี้สำคัญมาก” (เอนก นาวิกมูล 2553: สัมภาษณ์)

แบบเรียนสำหรับเด็กได้รับการตีพิมพ์เป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2414 คือหนังสือชุดมูลบทบรรพกิจ แต่งโดยพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) บุคคลแรกที่คิดคำกำกับพยัญชนะเฉพาะที่มีเสียงพ้องกันขึ้น (เอนก นาวิกมูล 2536 ก: 30) จะว่าไปแล้วหนังสือแบบเรียนนับจากแบบเรียนชุดมูลบทบรรพกิจถึงแบบเรียนสำหรับเด็กจนปัจจุบันมีเป็นจำนวนมากในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะแบบเรียนบางเล่มที่เอนกกล่าวถึงในงานเขียนเท่านั้น คือ

2.1 แบบเรียนเร็ว ฉบับกรมพระยาดำรงราชานุภาพ⁴

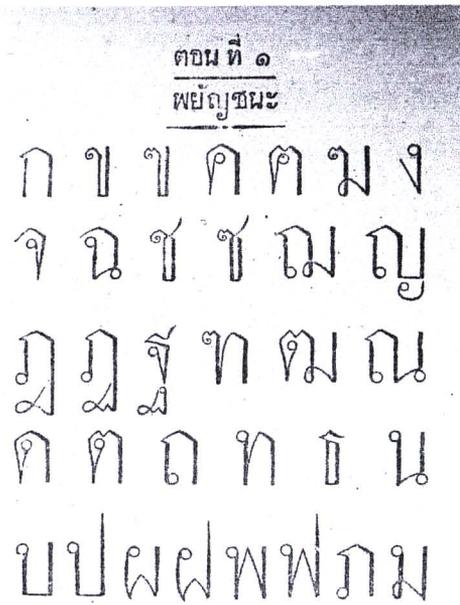
หนังสือเล่มหนึ่งที่นับได้ว่าเป็นต้นกำเนิดของแบบเรียนสำหรับเด็กในยุคต่อๆ มาที่เอนกกล่าวถึง นั่นคือ “แบบเรียนเร็ว” ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นผู้ประพันธ์ในขณะที่เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2432 ดังความตอนหนึ่งในบทความเรื่อง “หนูแหวนแขนอ่อน ดาอินกะตานา มาจากไหน” ว่า

“ความจริงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเริ่มปรารถนาจะแต่งแบบเรียนเร็วมาตั้งแต่ พ.ศ. 2426 ขณะไปผนวชอยู่ที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ บางปะอิน อุตฺตยา เพราะทอดพระเนตรเห็นเด็กๆ แถวนั้นต้องเรียนบ้าง ทำนาบ้าง ความรู้ตกรๆ หล่นๆ หลงๆ ลืมๆ คือต้องกลับมาต่อหนังสือเล่มเก่าทุกปี (สมัยนั้นใช้มูลบทบรรพกิจ) เพื่อจะให้เด็กๆ เรียนหนังสือได้เร็วพอในหลวงรัชกาลที่ 5 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ พ.ศ. 2430 จึงทรงเริ่มแต่งหนังสือแบบเรียนเร็วขึ้น ที่แรกได้ทดลองสอนในวังวรดิศก่อน เมื่อเห็นว่าได้ผลจริง จึง

⁴ อ่านเพิ่มเติมเกี่ยวกับหัวข้อ “สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกับการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาการศึกษาขั้นพื้นฐาน” ได้ใน วารุณี โอสธารมย์ 2524: 71 – 80

ตีพิมพ์เป็นเล่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2432 แล้วนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายจนได้รับพระบรมราชานุญาตให้ใช้ในโรงเรียนทั้งปวงนับตั้งแต่นั้นมา

หนังสือแบบเรียนเร็วสอนให้รู้จักพยัญชนะ สระต่างๆ และการผสมอักษรเป็นคำ เป็นความขึ้น และเพื่อให้เด็กอ่านหนังสือได้คล่อง จึงมีบทคัดอ่านซึ่งเขียนในลักษณะนิทานสอนใจ ลงประกอบไว้มากมาย...” (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2538 ก: 41 – 45)

ภาพที่ 4.13 แบบเรียนเร็ว เล่ม 1 ตอนต้น พิมพ์ครั้งที่ 21 พ.ศ. 2465

มี ก - ฮ พิมพ์ใน 2 หน้า ไม่มีคำกำกับ

ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2536 ก: 47)

บทคัดอ่านที่เขียนในรูปแบบนิทานในหนังสือแบบเรียนเร็ว ที่เอนกได้นำมาเป็นตัวอย่างได้แก่เรื่อง “หนูแหวนแขนอ่อน” จากบทสอนอ่านบทที่ 68 เรื่อง “ตาอินกะตานา” จากบทสอนอ่านที่ 143 และเรื่อง “หนูหล่อ” บทสอนอ่านบทที่ 32 หน้า 27

นิทานเรื่อง “หนูแหวนแขนอ่อน” เป็นเรื่องเกี่ยวกับแม่เป็น หนูแหวน และเพื่อนบ้าน เนื้อเรื่องมีว่า เมื่อเพื่อนบ้านชื่อแม่กลิ่นมาพบแม่เป็นที่บ้าน หนูแหวนพูดสอคขึ้นระหว่างการสนทนา แม่จึงสอนหนูแหวนว่า ผู้ใหญ่กำลังสนทนากันอย่าว่าอะไรกันขึ้นระหว่างกลาง ต่อมาเมื่อเพื่อนบ้านชื่อแม่แค้นมาหาแม่เป็น แล้วชวนหนูแหวนสนทนา แต่หนูแหวนนิ่ง ไม่ตอบอะไร แม่จึงสอนหนูแหวนว่า เมื่อผู้ใหญ่ไล่เสียงอะไรมา ก็ต้องตอบไปบ้าง อย่างนี้เสียอย่างนั้น ต่อมา

เพื่อนบ้านชื่อแม่ก้นมาหาแม่เป็น แล้วถามความเห็นหนูแหวน หนูแหวนเล่ากลับเล่าไม่หยุด แม่แม่จะถลึงตาเดือนเท่าใดก็ไม่ฟัง แม่จึงสอนหนูแหวนว่า เวลาพูดต้องรู้จักพูด รู้จักหยุดบ้าง สิ่งไหนที่เห็นว่าไม่ควรเล่า ก็ไม่ควรเอาไปเล่าเสียทั้งหมด (เรื่องเดียวกัน: 45 – 46)

จะเห็นว่าการสอนโดยใช้นิทานดังกล่าวเป็นกุศโลบายสำคัญในการสอนเด็ก เพื่อไม่ให้เด็กเกิดความเบื่อหน่ายและง่ายในการจำสิ่งที่ครูสอน อย่างเรื่อง “หนูแหวนแขนอ่อน” สอนให้เด็กรู้จักมารยาทในการสนทนา

“เบื้องหลังของเรื่องหนูแหวนก็คือ การสอนมารยาทในการสนทนา โดยเฉพาะเด็กกับผู้ใหญ่ นั่นเอง แต่การสอนอะไรต่างๆ ให้แก่เด็ก หรือแม้แต่คนทั่วไปก็เถอะ ถ้าหากมีแต่สอนตรงๆ ไม่มีนิทานผูกเป็น โครงขึ้นช่วยสอนบ้าง เด็กๆ ก็คงเบื่อหน่าย อ่านหนังสือไปได้ไม่เท่าไรก็คงลืมคำที่อุตสาหะสอนเสียหมด การเอาวิหามาแต่งเติมสีสันด้วยนิทาน จึงเป็นกุศโลบายสำคัญอย่างหนึ่ง” (เรื่องเดียวกัน: 46 – 47)

เรื่อง “ตานากับตาคิน” เป็นเนื้อเรื่องเกี่ยวกับชายสองคนที่มีอาชีพจับปลาและสนิทสนมกันมาก กระทั่งมีเหตุขัดแย้งกันเกี่ยวกับปลาที่จับมาและไม่สามารถตกลงกันได้ จึงให้ตาอยู่เป็นผู้ตัดสิน ในที่สุดก็ต้องยกส่วนกลางให้ตาอยู่ไป ส่วนตาคินและตานาได้ส่วนหัวและหาง ในภายหลังจึงคิดว่าควรจะตกลงกันเองดีกว่า ตั้งแต่นั้นมาทั้งสองคนเมื่อหาปลามาได้ก็แบ่งสู้กันกินไม่ได้เลยกันอีก นิทานเรื่องนี้มีข้อคิดเกี่ยวกับการสอนเด็กให้รู้จักการแบ่งปันและช่วยเหลือจุนเจือกัน

“เรื่องตาคินกะตานาอ่านดูเนื้อความและสำนวนแล้วคิดว่า น่าจะเป็นเรื่องประติษฐ์ขึ้นใหม่ในยุคนี้ เพราะไม่เคยเห็นนิทานพื้นบ้านในลักษณะนี้เป็นเค้าแนวมาก่อน จุดประสงค์ของเรื่องก็สอดคล้องกับบทสอนอ่านอื่นๆ คือสอนให้เด็กรู้จักแบ่งปันช่วยเหลือจุนเจือกัน ถ้าหากทะเลาะเบาะแว้งแล้ว ที่สุดก็จะเสียผลประโยชน์ด้วยกันทั้งสองฝ่าย...” (เรื่องเดียวกัน : 47)

ภาพที่ 4.14 ภาพประกอบเรื่องตานากับตาคิน

ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2538 ก: 48)

ส่วนเรื่อง “หนูหล่อ” มีข้อคิดในการสอนเด็กให้เชื่อฟังคำของผู้ใหญ่ และระมัดระวังสัตว์ที่ดุร้าย เนื้อเรื่องเกี่ยวกับพ่อที่พาลูกซื้อหนูหล่อไปดูหมิ่นที่นาตาหมอลอ แล้วหนูหล่อไม่เชื่อตาหมอลอว่าหมิดู จึงเอาไม้ไปแหย่หมิดู หมิดูโผมา หนูหล่อหนีไปปะทะไม้ ขาเป็นแผลแหวะหะ พ่อจึงสอนหนูหล่อว่า แผลที่ขายังทายาได้ แต่ถ้าไม้ดำที่ตาหรือหู ก็จะเสียตา เสียหู หายอะไรมาทำให้คิกก็ไม่ได้ หนูหล่อจดจำคำพ่อสอนตั้งแต่นั้นมา ที่ไหนมีหมิดู เสือคู หมาคู งูคู หนูหล่อก็ไม่เข้าไป (เรื่องเดียวกัน: 54 – 58)

หนังสือแบบเรียนเร็วของกรมพระยาคำรงราชานุภาพที่เริ่มใช้เรียนใน พ.ศ. 2432 เป็นต้นมานั้น เป็นหนังสือที่มีประโยชน์สำหรับเด็กอย่างมาก นอกจากจะฝึกให้เด็กอ่านออกเขียนได้แล้ว นิทานแต่ละเรื่องก็คิดขึ้นสำหรับเด็กยังแฝงไว้ด้วยคติสอนใจที่ง่ายในการรับรู้และทำความเข้าใจสำหรับเด็กเริ่มเรียนด้วย เช่นเรื่อง “หนูแหวนแขนอ่อน” สอนให้เด็กรู้จักมารยาทในการสนทนา เรื่อง “คาอินกะตানা” สอนให้เด็กรู้จักการแบ่งปันและช่วยเหลือจนเจอกัน ส่วนเรื่อง “หนูหล่อ” สอนให้เด็กเชื่อฟังคำตักเตือนของผู้ใหญ่และรู้จักธรรมชาติของสัตว์ที่ดุร้าย

2.2 แบบเรียนครุณศึกษา

แบบเรียนอีกชุดหนึ่งตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2453 ชื่อแบบเรียนครุณศึกษา โดย ฟ.ฮีแลร์ แห่งโรงเรียนอัสสัมชัญ บางรัก ฟ.ฮีแลร์ เกิดกลางสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ประเทศฝรั่งเศส เข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2444 ขณะอายุได้ 20 ปี ฝึกเขียนภาษาไทยจนคล่อง หลังจากอยู่เมืองไทยได้ 10 ปี ฟ.ฮีแลร์ก็สามารถแต่งตำราภาษาไทยเล่มนี้ขึ้นมา เพื่อช่วยให้นักเรียนได้ฝึกอ่าน ฝึกเขียน และเรียนรู้เรื่องจริยธรรมไปด้วย

“หนังสือของท่าน 1 ชุด มี 5 เล่ม มีทั้งเกร็ดประวัติศาสตร์ สอนให้นักเรียนรักชาติ รักบ้านเมือง นิทานพื้นบ้านพื้นเมือง อ่านเพลินๆ ขำ เรื่องแต่งใหม่บอกสภาพสังคมยุคที่ท่านมีชีวิต เห็นบรรยากาศยุคโน้น และลงกลอนเก่าใหม่ มีคติสอนใจไว้เป็นระยะ จุดประสงค์ก็เพื่อช่วยให้นักเรียนได้ฝึกอ่าน ฝึกเขียนภาษาไทยให้คล่องแคล่วและเป็นคนมีจริยธรรม โดยเทียบพร้อม” (เรื่องเดียวกัน หน้า 101 – 106)

เอนกได้ยกตัวอย่างบทสอนอ่านเกี่ยวกับเด็กและว่าว 2 เรื่อง จากแบบเรียนครุณศึกษา คือเรื่อง “นายแลล้มน่วนว่าว” และ “นายสุขน่วนว่าว” (117 – 119)

“นายแลล้มน่วนว่าว” เป็นเรื่องของนายแลล้มน่วนที่เล่นว่าวอูเป้าและมักชนะว่าวกุลา และว่าวจุฬาเป็นประจำ กระทั่งวันหนึ่งหนุ่มแถวบ้านมาแจ้งว่ามีการเล่นว่าวที่สนามพระกำแพงและขอให้นายแลล้มน่วนเอาอูเป้าไปล่อ เพราะถูกเพื่อนร่ง จึงรีบร้อนเข้าไปคว้าว่าว ทำให้สายป่านและหางว่าวพันกัน จนว่าวแหงไปครึ่งตัว ไม่สามารถออกไปเล่นได้ บทสอนอ่านเรื่องนี้สอนเด็กในเรื่องของการทำการสิ่งใดให้เป็นไปอย่างระมัดระวังและรอบคอบ

ภาพที่ 4.15 ภาพประกอบเรื่อง “นายแลล้มเล่นว่าว”
จากครูณศีกษาตอนต้น ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 6 ค.ศ. 1939
ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2547 ช: 118)

“นายสุขเล่นว่าว” เป็นเรื่องของ นายสุข เด็กชาวกรุงเทพฯ มีน้ำใจกับฝรั่ง โดยให้ยืมไม้สอยว่าวให้แทนขาตั้งกล้องที่หัก ฝรั่งชอบอธยาศัยของนายสุข จึงถ่ายรูปให้ 1 ใบ นายสุขนำไปอวดมารดา มารดาจึงพูดกับลูกว่า “ลูกเอ๊ย! จำไว้เถอะ! คนที่มีกิริยาสุภาพ เคารพนับถือ ต่อผู้ใหญ่แล้ว ผู้นั้นเป็นต้องได้ดีแน่ เช่น ลูกได้โชคลาภมาวันนี้ก็เพราะลูกดี มีความสุภาพ” (เรื่องเดียวกัน: 121) บทสอนอ่านเรื่องนี้สอนให้เด็กมีน้ำใจ รู้จักช่วยเหลือผู้อื่น และมีกิริยาสุภาพ เคารพนับถือผู้ใหญ่

“... คือ เรื่องนายแลล้มกับเรื่องนายสุข ทั้งสองเรื่องสะท้อนให้เห็นว่า เด็กสมัย โน้นยังมีเวลาเล่นมาก และการเล่นว่าวก็เป็นที่นิยมกันทั่วไป ไม่เหมือนเด็กสมัยนี้ ไม่มีเวลาเล่น ะไรกลางแจ้งเลย” (เอนก นาวิกมูล 2547 ช: 117)

แบบเรียนทั้ง 2 เรื่องที่เอนกกล่าวถึงข้างต้น เป็นแบบเรียนที่ช่วยปลูกฝังคุณธรรม ในใจของเด็กด้วย โดยในเรื่อง “นายแลล้มเล่นว่าว” สอนให้เด็กรู้จักทำการสิ่งใดอย่างระมัดระวัง และรอบคอบ ไม่รีบร้อน ส่วน “นายสุขเล่นว่าว” สอนในเรื่องของความมีน้ำใจ รู้จักช่วยเหลือผู้อื่น และมีกิริยาสุภาพ เคารพนับถือผู้ใหญ่

ภาพที่ 4.16 ภาพประกอบเรื่อง “นายสุขเล่นว่าว” จากครูณศศึกษาตอนต้น

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 6 ค.ศ. 1939

ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2547 ช: 120)

2.3 แบบเรียนเร็วใหม่

หนังสือแบบเรียนเร็วใหม่มี 3 เล่ม คือ แบบเรียนเร็วใหม่ เล่ม 1 ตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลาย แต่งโดยนายฉันทน์ จำเริญ กับหลวงครูณศกจิวิฑูร (ชด เมณะ โพิธิ) กระทรวงธรรมการ ซึ่งอติชสิทธิ์และจัดพิมพ์ ประกาศใช้เป็นหนังสือบังคับเรียนสำหรับเด็ก ป.1 ทั่วประเทศตั้งแต่ปีการศึกษา 2480 เป็นต้นมา ส่วนผู้วาดภาพประกอบในยุคแรก เมื่อพิจารณาจากลายเส้นแล้ว เอนกสันนิษฐานว่าเป็นผลงาน อาด อ้าดอำไพ ส่วนภาพประกอบในแบบเรียนเร็วใหม่ยุค 2490 เล่มแรก (ตอนต้น) เป็นผลงานของ จุมพล กาญจนินทุ

“คือแบบเรียนที่เล่มหนึ่งมีแบบหัดอ่านว่า อีกา ตาคี ปะปู อีกาคุปู... หรือป่าปะปู คุ ตาอู้ตีกะบี่กะตาคี... ป่าปะปูอู้อู้ ป่าคุปูอู้อู้... หรือที่มีเรื่องเด็กชายใหม่ รักหนู... นายอยู่ อยู่ยืน”

(เอนก นาวิกมูล 2546 ค: 57)

ภาพที่ 4.17 แบบเรียนเร็วใหม่เล่ม 1 ตอนต้นยุค 2490

วาดภาพประกอบโดยจุมพล กาญจนินทุ

ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2536 ค: 62 – 63)

2.4 หนังสืออ่านสำหรับเด็กเล่มอื่นๆ

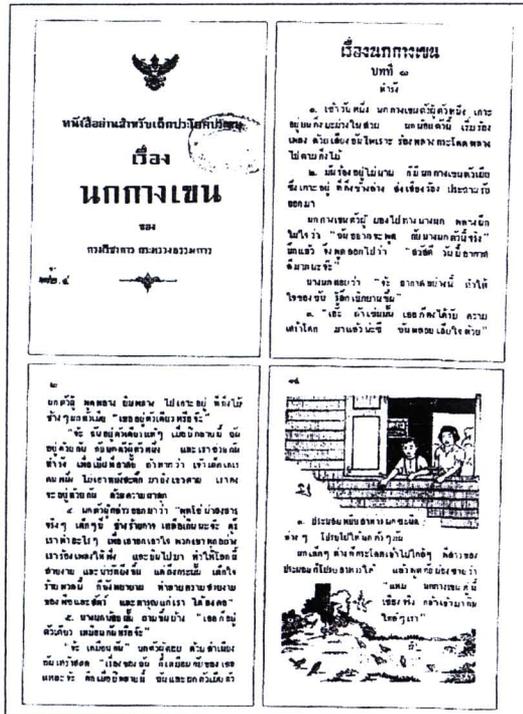
หนังสืออ่านสำหรับเด็กที่เอนกสนใจศึกษา ยังมีอีกหลายเล่ม ได้แก่

2.4.1 แบบเรียนเรื่อง “นกกาขเหน” ของวิชาการ กระทรวงธรรมการ แต่งโดย

นายกั วิทโยพาร และนายอร่าม สิทธิสารินุตร ได้รับการตีพิมพ์หลายครั้งและมีการเปลี่ยนรูปร่างหน้าตาไปเป็นระยะ เช่น เปลี่ยนภาษาในยุครัฐนิยม ดังในฉบับพิมพ์ครั้งที่ 3 พ.ศ. 2485 และครั้งที่ 4 พ.ศ. 2487 เขียนคำว่า อยู่ เป็น “หฺยู่” ส่วนยุคหลังๆ มีการวาดรูปประกอบใหม่และตัดคำถามท้ายบทออก เช่น ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 49 พ.ศ. 2532 เป็นต้น (เรื่องเดียวกัน: 64)

“นกกาขเหนเป็นเรื่องของพ่อแม่นกกาขเหนที่เลี้ยงลูกทั้ง 4 คือ นิม นิด หน้อย น้อยจนโต แล้วลูกนกทั้งสี่ต้องหัดบิน และใช้ชีวิตตามวิถีทางของมัน โดยบางตัวก็จบชีวิตลงอย่างเศร้า” (เรื่องเดียวกัน)

แบบเรียนเล่มนี้สอนให้เด็กมีความเมตตา กรุณาต่อสัตว์ และสอนให้รู้จักธรรมชาติของสัตว์

ภาพที่ 4.18 เรื่อง “นกกาขเงิน” ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2484
 ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2536 ค: 65)

2.4.2 **แบบเรียนเรื่อง “ลูกสัตว์ต่างๆ”** ของกรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ ตีพิมพ์ครั้งแรก เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. 2482 แต่งโดยนายกีรติ วิทโยพาร, จุนสวรรค์เวทย์ และ จุนศึกษา เป็นแบบเรียนที่สอนให้เด็กรู้ถึงพัฒนาการของสัตว์ในวัยต่างๆ คือ ลูกกบ ลูกแมว ลูกวัว ลูกฟิราบ ไก่ แมวและลูกกระรอก ลูกหมา (รวม 7 เรื่อง) โดยการผูกเป็นเรื่องสั้นๆ ให้อ่านและจดจำง่าย

“เป็นหนังสือสอนธรรมชาติของสัตว์แก่เด็ก เขียนโดยผูกเป็นเรื่องสั้นๆ น่าอ่านมาก เริ่มต้นด้วยเรื่องของลูกกบชื่ออ๊อด ที่แรกอ๊อดเป็นแค่ตัวกลมๆ มีหาง วันหนึ่งมันว่ายน้ำไปชนกับแมงคานา แมงคานาก็กว่า ชะชะ ข้างยังไม่งอกออกมาสักข้าง มาอวดว่าโตเต็มที่แล้ว ทำให้อ๊อดหงายมาก ภายหลังอ๊อดได้สังเกตเห็นความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในตัวของมัน จึงรู้ว่ากว่าจะโตเป็นกบเต็มที ต้องผ่านการเติบโตอย่างไร

นอกจากเรื่องลูกกบแล้ว หนังสือลูกสัตว์ต่างๆ ยังมีเรื่องลูกแมว ลูกวัว ลูกหมา และนันทาแม่ไก่คือด้วย น่าเสียดายที่แบบเรียนคลาสสิกนี้ถูกยกเลิกไปนานหลายสิบปีแล้ว (ไม่ทราบปียกเลิก) เด็กๆ รุ่นหลังจึงไม่มีโอกาสได้อ่านหนังสืออีกเล่มหนึ่งของเมืองไทย”

(เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2547 ช: 93 – 94)

และนอกจากเด็กจะรู้จักชีวิตสัตว์ต่างๆ แล้ว ยังสอนให้เด็กรักและเมตตาต่อ

สัตว์ด้วย

ภาพที่ 4.19 ลูกสัตว์ต่างๆ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2485
ที่มา: เอก นาวิกมูล (2536 ค: 72 – 73)

2.4.3 แบบเรียนประถมศึกษาศึกษาชุด “ปัญญา – เรณู” ของกระทรวงศึกษา ศีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2497 แต่งโดยนายศิริ วิทโยพาร วาดภาพประกอบโดยนายเหม เวชกร เริ่มจากเล่ม 1 ตอน “ไปโรงเรียน” ตามด้วย “เที่ยวรถไฟ” ซึ่งมี 3 เล่ม แบ่งเป็นตอนต้น กับตอนปลาย และตอน “ที่ไร่ลุง” (เล่มนี้ไม่ใช่ฝีมือเหม) อีกเล่มเป็นชุดสอนธรรมชาติ ชื่อว่า “ฝนตกแดดออก” วาดภาพโดย ฉันท สุวรรณะบุณย์ กับ บุญชู โกศลวัฒน์ และใน พ.ศ. 2497 ยังแต่งเพิ่มใน ตอน “วันตลาดนัด” แนะนำการเรียบเรียงโดย Dr.Leary กับ Miss Van Arsdale ผู้ชำนาญจาก FOA และวาดภาพประกอบ โดย สมชาย พรหมา กับ อารี สุทธิพันธ์

อำนาจภาษาไทย - อารมณ์ชาติศึกษา - สังคมศึกษา

ชุด "เรณู-ปัญญา"

บันไดก้าวแรก

เล่ม ๑
UNITED NATIONS
ตอนเริ่มอ่าน

ไปโรงเรียน

ชุด "เรณู-ปัญญา"

เที่ยวรถไฟ

(ปลาย ทาง)

ภาพที่ 4.20 แบบเรียนชุด "เรณู - ปัญญา"
ตอน "ไปโรงเรียน" และตอน "เที่ยวรถไฟ"

หนังสือชุดนี้สอนให้เด็กหัดอ่าน โดยจำเป็นคำและจำเป็นประโยค จึงมีการเน้นคำและประโยคซ้ำๆ หรือคล้ายๆ กันเรื่อยๆ เป็นหนังสือที่พิมพ์สอดคล้องอย่างสวยงาม (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2546 ค: 89 - 90)

"มีตัวละครสำคัญ 2 ตัวคือ ปัญญา ซึ่งเป็นพี่ชาย กับ เรณู ซึ่งเป็นน้องสาว ทั้งสองได้เรียนรู้เรื่องโรงเรียน เรื่องความเป็นไทย (รู้จักชีวิตชาวนา ชาวไร่ ชาวนานู รู้จักธงไตรรงค์ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และการไปทำบุญที่วัด)

ต่อมาปัญญากับเรณูได้ไปเที่ยวทางรถไฟโดยจุดหมายอยู่ที่บ้านลุงและป้า เขาได้พบกับธรรมเนียมซึ่งเป็นเด็กบ้านนอก ไม่รู้หนังสือ เขาได้ช่วยกันสอนให้ธรรมเนียมเขียนอ่านจนได้" (เรื่องเดียวกัน)

แบบเรียนชุด "ปัญญา - เรณู" นี้ สอนให้เด็กได้เรียนรู้เรื่องต่างๆ รอบตัวแล้ว ยังสอนให้รักชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ เคารพผู้ใหญ่ และมีน้ำใจและช่วยเหลือผู้อื่นด้วย

2.5 แบบเรียนที่แต่งโดย อ.เจือ สตะเวทิน เป็นแบบเรียนที่แต่งขณะในการประกวดแบบเรียน เมื่อ พ.ศ. 2495 มีภาพประกอบสดสวย อ่านสนุก มีเรื่องต่างๆ ได้แก่ ใจดีสู้เสือ ได้ที่จี๊แพะ

ไล่ นกแก้ววอดแก่ง นกกระจาบช่วยกัน อยากมีปีก นิทานคำกลอน โดยกระทรวงศึกษาธิการ ได้
จัดพิมพ์ เมื่อปี พ.ศ. 2497 (เอนก นาวิกมูล 2546 ง: 59 – 61)

ภาพที่ 4.21 นิทานคำกลอน เรื่อง “แมวไล่่นก” แต่งโดย อ.เจื้อ สตะเวทิน
ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2546 ง: 71)

2.5.1 **ใจดีสู้เสือ** เป็นเรื่องเกี่ยวกับ ตาแก่ไปตัดหวาย เจอเสือเข้า ตาแก่หลอกเสือว่า น้ำจะท่วมฟ้า ปลาจะกินดาว ตนต้องตัดหวายไปมัดลูกเมียแขวนกับต้นไม้หนีน้ำท่วม เสือหลงกล ขอให้ตาแก่มัดตัวบ้าง ตาแก่จึงตีเสือลายทั่วตัว เป็นเหตุให้เสียมียลาย

2.5.2 **ได้ทีชี้แพะไล่** เป็นเรื่องกระต่ายขาเสีย ไปเจอแพะตาบอด กระต่ายชี้แพะเป็นขา กระทั่งไปเจอช้างจะถูกเสือกิน กระต่ายใช้ปัญญาชี้แพะไล่เสือ

2.5.3 **นกแก้ววอดแก่ง** เป็นเรื่องของนกแก้วหนีนายไปเที่ยว แล้วกลับมาเล่าเรื่องให้นกพิราบฟัง

2.5.4 **นกกระจาบช่วยกัน** เป็นเรื่องของนกกระจาบติดตาข่ายแต่ช่วยกันบินพร้อมกัน ที่สุดจึงหนีไปได้

ส่วนที่ 2 ขึ้นต้นว่า ก เอ๋ย ก ไก่ ข ไข่ในเล้า ขวดของเรา ค ควายเข้านา ค คน
จิ้งจก ฉ ระฆังข้างฝา งูใจกล้า จ งานใช้ดี... ก ไก่ส่วนนี้ สำนักพิมพ์ประชาช่างเป็นผู้จัดพิมพ์
เริ่มเผยแพร่สู่ธารมชนในปี พ.ศ. 2490 หรือเมื่อ 52 ปีที่แล้วนับจาก พ.ศ. 2542 พอ ก ไก่ ประชาช่าง
เกิดขึ้น ไม่ช้า ก ไก่ของครูยวน ก็เสื่อมความนิยมไป ก ไก่ของประชาช่างได้รับความนิยมเรื่อยมา
ตราถึงปัจจุบัน ไม่มี กลอน ก ไก่ส่วนใดเทียบทาน” (เอนก นาวิกมูล 2546 ง: 73-74)

สรุปได้ว่า เด็กนักเรียนระดับประถมศึกษาได้เรียนแบบเรียน ก ไก่ ของครูยวน
ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2473 และในปี พ.ศ. 2490 ถึงปัจจุบัน เปลี่ยนเป็นแบบเรียน ก ไก่ ของสำนักพิมพ์
ประชาช่าง กล่าวได้ว่าผู้ที่มีอายุ 60 ปี ลงมา ล้วนได้เรียนแบบเรียน ก ไก่ฉบับยอดนิยมของ
สำนักพิมพ์ประชาช่างทั้งสิ้น

ภาพที่ 4.23 แบบเรียน ก ไก่ ฉบับประชาช่าง ฉบับภาพวาดลายเส้น
ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2546 ค: 85)

จากการวิเคราะห์ผลงานด้านการศึกษาของเอนก นาวิกมูล จะเห็นมุมมองเกี่ยวกับชีวิตชาวบ้านด้านการศึกษาดังนี้

1. หนังสือแบบเรียนเป็นพื้นฐานที่สำคัญสำหรับเด็ก เพราะนอกจากจะสอนให้เด็กหัดอ่านหัดเขียนแล้ว ยังช่วยปลูกฝังคุณธรรมและความรักชาติให้แก่เด็กได้ ดังนี้

1.1 แบบเรียนเร็ว เรื่อง “หนูแหวนแขนอ่อน” สอนให้เด็กรู้จักมารยาทในการสนทนา

1.2 แบบเรียนเร็ว เรื่อง “ตามากับตาคิน” สอนให้เด็กรู้จักการแบ่งปันและช่วยเหลือจนเจอกัน

1.3 แบบเรียนเร็ว เรื่อง “หนูหล่อ” มีข้อคิดในการสอนเด็กให้เชื่อฟังคำของผู้ใหญ่ และระมัดระวังสัตว์ที่ดุร้าย

1.4 แบบเรียนครุฑศึกษา เรื่อง “นายแฉล้มเล่นว่าว” สอนเด็กในเรื่องของการทำการสิ่งใดให้เป็น ไปอย่างระมัดระวังและรอบคอบ

1.5 แบบเรียนครุฑศึกษาเรื่อง “นายสุขเล่นว่าว” สอนให้เด็กมีน้ำใจ รู้จักช่วยเหลือผู้อื่น และมีกิริยาสุภาพ เคารพนับถือผู้ใหญ่ หนังสือแบบเรียนเรื่อง “นกกาขเงิน” สอนให้เด็กมีความเมตตากรุณาต่อสัตว์ และสอนให้รู้จักธรรมชาติของสัตว์

1.6 แบบเรียนเรื่อง “ลูกสัตว์ต่างๆ” สอนให้เด็กรู้จักชีวิตสัตว์ต่างๆ และสอนให้เด็กรักและเมตตาต่อสัตว์

1.7 แบบเรียนชุด “ปัญญา – เรณู” สอนให้เด็กได้เรียนรู้เรื่องต่างๆ รอบตัว และสอนให้รักชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ เคารพผู้ใหญ่ และมีน้ำใจและช่วยเหลือผู้อื่นด้วย

1.8 แบบเรียนเรื่อง “นกกระจาบช่วยกัน” สอนให้พี่น้องรักใคร่สามัคคีป้องกัน

2. แบบเรียนในปัจจุบันยังไม่ได้เน้นย้ำและปลูกฝังให้เด็กมีคุณธรรมและรักชาติเพียงพอ

ตอนที่ 3 การประกอบอาชีพ

การเปิดประเทศหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในปี พ.ศ. 2398 รวมถึงการเปลี่ยนแปลงรูปแบบโครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา มีผลให้การประกอบอาชีพของคนไทยเริ่มมีความหลากหลายมากขึ้น อย่างไรก็ตาม การประกอบอาชีพที่เอนก

เขียนถึงนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของความสนใจของผู้เขียนที่ต้องการเลือกมาบอกเล่า ได้แก่ อาชีพถ่ายรูป อาชีพศิลปินพื้นบ้าน อาชีพช่างตัดผม อาชีพโฆษณา ไม่ได้เป็นภาพของอาชีพของคนในสังคมไทยทั้งหมด

3.1 ช่างถ่ายรูป

สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา เริ่มมีร้านถ่ายรูปในเมืองไทย ช่างถ่ายรูปรุ่นแรกๆ ของไทย มีหลายคน ได้แก่ นายโหมค หรือพระยากระสาปน์กิจโกศล พระปรีชาภักดี หรือนายสำอาง อดิศัยกุล หลวงอัคนินฤมิตร หรือนายจิตร ต้นตระกูล จิตราคณี และกรมหมื่นอลงกรภักดีภิธาเอนกได้กล่าวไว้ใน “ช่างถ่ายรูปรุ่นแรกของเมืองไทย” ว่า ช่างถ่ายรูปรุ่นแรกที่สำคัญและมีผลงานมาถึงปัจจุบันจำนวนมากที่สุด คือ หลวงอัคนินฤมิตร หรือนายจิตร (เอนก นาวิกมูล 2533: 42)

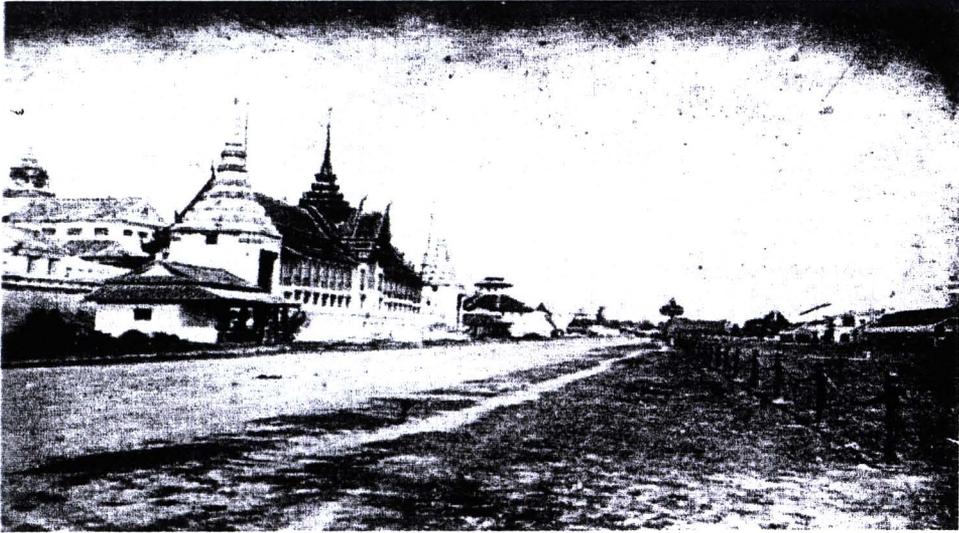
ร้านของนายจิตร ต้นตระกูล จิตราคณี หรือ หลวงอัคนินฤมิตร ตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามปากคลองตลาด เป็นร้านถ่ายรูปที่ลงโฆษณาแจ้งความและเป็นที่รู้จักในสมัยนั้น แต่ผู้ที่เข้าร้านถ่ายรูปยังมีแต่ผู้มีฐานะและคนต่างชาติเท่านั้น ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงสนพระทัยเรื่องการถ่ายภาพอย่างมาก มีการจัดประชันรูปถ่ายในงานไหว้พระพุทธรชินราช ณ วัดเบญจมบพิตร และมีผู้สนใจส่งรูปถ่ายเข้าประชันถึง 140 คน เป็นรูปถ่ายทั้งสิ้น 1,184 รูป มีช่างถ่ายรูปถึงกว่า 20 ราย แต่ผู้นิยมการถ่ายรูปก็ยังเป็นกลุ่มชนชั้นสูงและผู้มีฐานะ ยังไม่เผยแพร่ถึงชาวบ้านชาวเมืองทั่วไป

3.1.1 ช่างถ่ายรูปคนแรกของเมืองไทย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระองค์ทรงเป็นนักปราชญ์ที่มีพระปรีชาสามารถในศาสตร์ต่างๆ รวมถึงทรงสนพระทัยในเทคโนโลยีใหม่ๆ เช่น การถ่ายรูปด้วย จากพระราชหัตถเลขาและเอกสารทั้งฝ่ายไทยและต่างประเทศ พบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฉายพระรูปไว้หลายครั้ง ทั้งนี้พระรูปที่ทรงฉายได้นำไปใช้ประโยชน์ทางการทูตหลายวาระ เช่น ทรงส่งพระบรมฉายาลักษณ์ไปให้ประมุขของประเทศต่างๆ ที่ทรงผูกสัมพันธ์ไมตรีด้วย (เอนก นาวิกมูล 2538 ค: หน้า 9)

ร้านถ่ายรูปดาวารในกรุงเทพฯ สมัยนั้นมี 2 ร้าน ร้านหนึ่งเป็นของนายจิตร และอีกร้านหนึ่งเป็นของฝรั่งชื่อ เอ.แซกเลอร์ แต่ผลงานของ เอ.แซกเลอร์ไม่ปรากฏหลักฐานในเมืองไทยเลยแม้แต่รูปเดียว (เรื่องเดียวกัน: 12)

เอนกได้เขียนในผลงานเกี่ยวกับการถ่ายภาพว่า นายจิตร ต้นตระกูล จิตราคณี หรือ หลวงอัคนินฤมิตร เป็นช่างถ่ายรูปคนแรกที่ตั้งร้านถ่ายรูปขึ้นรับจ้างถ่ายเป็นการถาวรของสยาม และเป็นช่างภาพหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ตั้งร้านเมื่อ พ.ศ. 2406 กลางสมัยรัชกาลที่ 4 ร้านอยู่บนแพ ริมแม่น้ำเจ้าพระยา หน้าวัดกุฎีจีนหรือวัดขวางตาคูราช ตรงข้าม

รูปที่ 4.25 ถนนหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ตรงข้ามบริเวณสวนสราญรมย์
ประมาณต้นรัชกาลที่ 5

กระจกค้นฉบับอยู่ในหีบฝีมือนายจิตร จิตราคนี

ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2535: 35)

3.1.2 ลักษณะรูปถ่ายในยุคแรก

สำหรับผู้ที่มาถ่ายรูปที่ร้านนายจิตรนั้น เอนกเล่าว่าการแต่งตัวที่ปรากฏในภาพถ่าย มีทั้งผู้ที่เป็นชาวต่างชาติและคนชั้นสูง ดังความตอนหนึ่งจากบทความ “ช่างชักรูปและร้านชักรูปสมัย ร.4”

“คนที่มาถ่ายรูปที่ร้านนายจิตร มีทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ส่วนใหญ่ก็ต้องเป็นคนมีเงินพอสมควร จากรูปที่ค้นดู ปรากฏว่านายจิตรได้ถ่ายรูปทั้งคนไทยชั้นสูง ชั้นกลาง จีน ฝรั่งเศสและญี่ปุ่น คนเหล่านี้แต่งตัวตามแบบสมัยนั้น เช่น หากเป็นผู้ชายไทยก็ไว้ผมมหาดไทย เห็นหย่อมผมกลางกระบาลเรียบแปล้ บางคนสวมเสื้อ บางคนไม่สวมเสื้อ มีแต่ผ้าถุง หากเป็นผู้หญิงก็ไว้ผมปีก นุ่งผ้าโจงกระเบน บางคนไว้จอนหูยาวเฟื้อย สำหรับพวกขุนนาง หรือข้าราชการ จะแต่งตัวค่อนข้างดี เนื้อผ้าดูมีราคา แต่ของที่นำส่งเกดคือ แทบทั้งหมดทุกคน ไม่มีใครยิ้มเลย จะวางท่าขริบหรือเฉยทั้งสิ้น” (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2538 ค: 59)

การตั้งข้อสังเกตของเอนกเกี่ยวกับผู้ที่มาถ่ายรูปที่ร้านของนายจิตรว่าไม่มีผู้ใดยิ้มนั้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเพราะคนสมัยก่อนยังไม่คุ้นเคยกับการถ่ายภาพด้วยเครื่องมือ

สมัยใหม่อย่างกล้องถ่ายรูป ดังนั้น จึงทำให้ผู้ถ่ายภาพยังรู้สึกไม่ไว้วางใจและรู้สึกตะขิดตะขวงใจที่จะยิ้มกับสิ่งที่ตนยังไม่คุ้นเคยก็เป็นได้

และด้วยร้านถ่ายรูปของนายจิตรตั้งอยู่บนแพ ริมแม่น้ำเจ้าพระยา จึงมีบริการรับส่ง ดังความตอนหนึ่งจากบทความ “ช่างถ่ายรูปและร้านถ่ายรูปสมัย ร.4” ว่า

“ร้านของนายจิตร ต้องมีคนไปมาอยู่เสมอ ภายหลังมีโฆษณาขึ้นหนึ่งแจ้งด้วยว่า หากใครจะมาถ่ายแต่อยู่อีกฟากหนึ่งคือฟากกรุงเทพฯ ถ้าจะข้ามไป ให้แจ้งความจำนง หรือนัดไว้ก่อนได้ว่าจะมาถ่ายวันใด แล้วจะมีเรือมารับโดยไม่คิดสตางค์ แต่การที่รับออกไปถ่ายให้ถึงบ้านนั้น นายจิตรได้ประกาศมาตั้งแต่เดิมแล้ว” (เรื่องเดียวกัน)

จากข้อมูลข้างต้นของเอนก อาจกล่าวได้ว่า ความรู้เรื่องการถ่ายรูปของคนไทยสมัยนั้นยังมีอยู่น้อย ช่างถ่ายรูปคนไทยเท่าที่ปรากฏหลักฐานจากการลงโฆษณาแจ้งความในหนังสือพิมพ์บางกอกกรีคอร์เดอร์มีเพียงนายจิตรเพียงผู้เดียว ส่วนผู้ที่มาใช้บริการถ่ายรูปเป็นคนต่างชาติและผู้มีฐานะเท่านั้น ซึ่งรูปถ่ายที่นายจิตรได้บันทึกไว้ในสมัยนั้นนับว่ามีคุณภาพการต่อเมืองไทยมาก เพราะเป็นรูปที่แสดงถึงวิถีชีวิตของคนไทยในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะในเรื่องการแต่งกายและสภาพความเป็นอยู่ของบ้านเมืองไทยในอดีต

3.1.3 การเพิ่มจำนวนของช่างถ่ายรูปในสมัยรัชกาลที่ 5

สมัยรัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงสนพระทัยในวิทยาการสมัยใหม่ทุกด้าน วิชาถ่ายรูปเป็นวิชาหนึ่งที่ทรงสนพระทัยอย่างมาก หนังสือพระราชนิพนธ์ที่แสดงถึงความสนพระทัยในการถ่ายรูปได้แก่ “เสด็จประพาสต้นครั้งที่ 2” เป็นบทพระราชนิพนธ์ที่กล่าวถึงการเสด็จประพาสเยี่ยมประชาชน ในปี พ.ศ. 2449 ทรงแวะถ่ายรูปผู้คนพลเมือง สถานที่ เหตุการณ์ทุกหนทุกแห่ง ทรงกล่าวถึงการถ่ายรูปไว้ถึง 50 ครั้ง นอกจากนี้ในพระราชนิพนธ์ “ไกลบ้าน” ยังกล่าวถึงการเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2450 ทรงเอ่ยถึงคำว่าถ่ายรูปและรูปถ่าย นับร้อยแห่ง เริ่มตั้งแต่เสด็จออกจากเมืองไทย (เรื่องเดียวกัน: 19)

ใน พ.ศ.2447 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้จัดให้มีการออกรูป หรือโชว์รูปขึ้นเป็นครั้งแรก และในปีต่อมา พ.ศ. 2448 ก็ได้จัดประชันรูปขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศไทย โดยจัดขึ้นระหว่างงานไหว้พระพุทธรชินราช วัดเบญจมบพิตร

“มีผู้สนใจส่งรูปเข้าประชันถึง 140 คน เป็นรูปถ่ายทั้งสิ้น 1,184 รูป มีทั้งรูปถ่ายธรรมดาและรูปถ่ายถ้ำมอง

...รูปถ่ายในสมัยรัชกาลที่ 5 มีปริมาณสูงกว่าสมัยรัชกาลที่ 4 หลายเท่าตัว นอกจากจะเป็นเพราะมีร้านถ่ายรูปมากขึ้นแล้ว สาเหตุสำคัญข้อหนึ่งต้องมาจากการนำของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแน่นอน” (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2533: 155)

จากข้อความข้างต้น เอนกมีความเห็นว่าเพราะความสนพระทัยของรัชกาลที่ 5 เป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้คนไทยหันมาสนใจการถ่ายภาพมากขึ้น จะเห็นได้จากจำนวนรูปถ่ายที่มีผู้ส่งเข้าพระชั้นในงานไหว้พระพุทธชินราช วัดเบญจมบพิตร ที่มีจำนวนถึง 1,184 รูป รวมถึงการเพิ่มจำนวนขึ้นของร้านถ่ายรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วย

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการตั้งร้านถ่ายรูปเป็นการถาวรในเมืองไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 และเริ่มมีจำนวนมากขึ้นถึงกว่า 20 ร้านในสมัยรัชกาลที่ 5 หากผู้ใช้บริการส่วนใหญ่ยังคงเป็นกลุ่มชนชั้นสูงและคนมีเงินเท่านั้น ยังไม่แพร่หลายถึงชาวบ้านสามัญชนทั่วไป เอนกกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

“เมื่อสำรวจนับชื่อช่างถ่ายรูปทั้งสมัครเล่นและอาชีพแล้ว ปรากฏว่ากรุงเทพฯ ในสมัยนั้นมีช่างถ่ายรูปหรือสตูดิโอถ่ายรูปถึง 20 กว่าราย (ภายใน 42 ปีที่ทรงครองราชย์นับถึง พ.ศ. 2453) ถูกค้าส่วนใหญ่มักเป็นเชื้อพระวงศ์ ขุนนาง พ่อค้า คนมีเงิน ส่วนชาวบ้านทั่วไปยังไม่ค่อยรู้จักถ่ายรูปกันนัก เพิ่งมาแพร่หลายในอีกหลายปีต่อมา ซึ่งข้อนี้อาจต่างไปจากทางยุโรปอเมริกาบ้างที่ชนทุกชั้นเฮ โลกกันไปถ่ายรูปไว้ทันทีที่เกิดวิชาถ่ายรูปขึ้น”

(เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2538 ค: 19)

3.1.4 ร้านถ่ายรูปสมัยรัชกาลที่ 6

สมัยรัชกาลที่ 6 มีร้านถ่ายรูปเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก จากหลักฐานการลงโฆษณาแจ้งความในหนังสือพิมพ์ฉบับต่างๆ เอนกได้สรุปเกี่ยวกับร้านถ่ายรูปในสมัยนี้ไว้ดังนี้ (เอนก นาวิกมูล 2547จ: 29 – 37)

ฉายาลักษณ์ตลาดน้อย จากโฆษณาในหนังสือ ชง ฉบับปฐมฤกษ์ 5 ธันวาคม 2456 และ โฆษณาในหนังสือพิมพ์สยามจินโนสยามวารศัพท์ 4 สิงหาคม 2456 ทำให้ทราบว่าร้านนี้เป็นอีกร้านที่มีช่างฝีมือดีจากห้างโรเบิร์ต เลนซ์⁵

- 1) ห้องฉายานรสิงห์⁶ ตั้งอยู่ที่หัวมุมถนนเจริญกรุง
- 2) ร้านถ่ายรูปฉายาเจริญกรุง ตั้งอยู่เหนือประตูสามยอด

⁵ ห้างโรเบิร์ต เลนซ์เป็นห้างของชาวเยอรมันที่เข้ามารับถ่ายรูปในสยามตั้งแต่ พ.ศ. 2437 ได้ฉายพระบรมรูปรัชกาลที่ 5 พระราชโอรสธิดา และเจ้านายขุนนาง พร้อมถ่ายรูปสภาพบ้านเมืองและคนต่างๆ ด้วยฝีมือประณีตจำนวนมาก

⁶ เป็นร้านที่รัฐบาลไทยยึดกิจการมาจากห้างโรเบิร์ต เลนซ์ เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 1 แล้วเปิดดำเนินการในชื่อ ฉายานรสิงห์ เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2461 ถือเป็นร้านถ่ายรูปหลวง

- 3) จิตรภักดี ตั้งอยู่หน้าวัดราชบพิธ กระจังต่อมาย้ายไปที่ตึกสร้างใหม่
ตำบลสี่แยกคอกวัว ถนนบ้านตะนาว พระนคร
- 4) ห้างถ่ายรูปตาเคอิจิ อยู่ข้างโรงพักพาหุรัด
- 5) ห้างถ่ายรูปพร้อม⁷ ตั้งอยู่ปากซอยชาเตอร์เบงก์ ถนนเจริญกรุง

3.1.5 ร้านถ่ายรูปสมัยรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2468 – 2477)

ในสมัยรัชกาลที่ 7 เอนกได้สรุปรายชื่อร้านถ่ายรูปที่ค้นพบในโฆษณาแจ้งความในหนังสือพิมพ์ฉบับต่างๆ ได้ดังนี้

- 1) ร้านยาภิ อยู่ถ.ท่าแพ หน้าวัดอุปคุต เชียงใหม่
- 2) โฟแทกซ์ ตั้งอยู่ที่ห้างยอนแซมสันเก่า ถนนหลานหลวง
- 3) เจียฮั่วเซ็ง ตั้งอยู่ที่ห้างบิกิริม
- 4) สหศิลป์ ตั้งอยู่สี่แยกสะพานแมนศรี

ปัจจุบัน วิชาการด้านการถ่ายรูปของเมืองไทยก้าวตามตะวันตกตลอดเวลา ร้านถ่ายรูปในเมืองไทยหาได้ง่ายพอกับร้านสะดวกซื้อ เพราะคนไทยนิยมถ่ายรูปและล้างอัดรูป แม้ในระยะหลังเมื่อมีกล้องถ่ายรูปแบบดิจิทัลที่ไม่ต้องใช้ฟิล์มและสามารถบันทึกภาพถ่ายเก็บไว้และถ่ายใหม่ได้ไม่จำกัด แต่ร้านถ่ายรูปหรือร้านเกี่ยวกับอุปกรณ์การถ่ายรูปก็ยังคงไม่คลายความนิยมไปจากสังคมไทย

จากผลงานของเอนกเรื่องช่างถ่ายรูป ทำให้ได้มุมมองเกี่ยวกับชีวิตชาวบ้านในแง่มุม ต่อไปนี้

1. การรับวัฒนธรรมตะวันตกของชาวบ้านในสมัยก่อนเป็นการรับผ่านราชสำนัก คู่สามัญชน ดังเช่นวิชาการด้านการถ่ายรูปที่เริ่มต้นจากราชสำนักและชนชั้นสูงก่อน แล้วค่อยแพร่ถึงชาวบ้านในเมืองในเวลาต่อมา
2. วิถีชีวิตชาวบ้านในอดีต เช่น การไว้ผม การแต่งกาย รวมถึงสภาพความเป็นอยู่ของบ้านเมืองในสมัยนั้นๆ สะท้อนผ่านภาพถ่ายโดยช่างถ่ายรูปในสมัยนั้นๆ ได้เป็นอย่างดี

3.2 ศิลปินพื้นบ้าน

เมื่อไทยเปิดประเทศหลังทำสนธิสัญญาเบาว์ริง เศรษฐกิจของคนไทยเปลี่ยนแปลงจากการพึ่งตนเองและการแลกเปลี่ยนมาเป็นเศรษฐกิจแบบใช้เงินตรามากขึ้น วิถีชีวิตในเศรษฐกิจแบบเงินตราเช่นการแสดงมหรสพเป็นอาชีพจึงเกิดขึ้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2537: 176)

⁷ เดิมเป็นร้านถ่ายรูป เจ.อัน โคนิโย ซึ่งได้ถ่ายรูปบ้านเมืองและคนไทยปลายสมัย ร.5 พิมพ์เป็นโปสการ์ดจำนวนมาก

เอนก นาวิกมูล ได้กล่าวถึงศิลปินพื้นบ้านในงานเขียน ดังนี้

3.2.1 พ่อเพลงแม่เพลง

พ่อเพลง แม่เพลง หมายถึง ผู้ชายหรือผู้หญิง ที่ว่าเพลงนำคนอื่นๆ ได้ (คนเล่นที่เป็นหัวหน้านำผู้อื่น) เป็นการเล่นรวมหมู่ เช่น พ่อเพลงเพลงน้อย พ่อเพลงเพลงเรือ เป็นต้น พ่อเพลงแม่เพลงอาชีพจะรับเดินสายไปตามงานต่างๆ พ่อเพลงแม่เพลงที่ดีจะต้องมีปฏิภาณและความสามารถเฉพาะตัวซึ่งก็ต้องมีครูเพื่อหัดเพลง เพลงที่พวกเพลงอาชีพภาคกลางนิยมเล่น ได้แก่ เพลงน้อย (หรือเพลง ไอ้เป้) เพลงทรงเครื่อง เพลงระบำ เพลงอีแซว เพลงเรือ เพลงเกี่ยวข้าว เพลงปรบไก่ ลำตัด เทพทอง รวมถึงเพลงเบ็ดเตล็ดอื่นๆ ที่เล่นตามเทศกาล ฯลฯ อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันเมื่อความนิยมเพลงพื้นเมืองจืดจางลงเพราะปัจจัยหลายประการ เช่น การเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยและการปรับตัวของศิลปิน การขาดผู้สืบทอด การขาดเวที ขาดผู้ชม สิ่งเหล่านี้ล้วนมีผลให้ชีวิตพ่อเพลงแม่เพลงต้องสูญไปตามกาลเวลาในที่สุด

1) พ่อเพลงแม่เพลงอาชีพ

พ่อเพลงแม่เพลงมี 2 ประเภท คือ พวกที่เล่นเป็นอาชีพและสมัครเล่น พ่อเพลงแม่เพลงที่เล่นเป็นอาชีพจะเดินสายรับเล่นตามงานต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นงานบวชนาค งานเทศกาล งานวัด งานศพ ฯลฯ ส่วนสมัครเล่นจะเล่นเฉพาะหน้าเทศกาลและไม่คำนึงถึงการว่าจ้าง

“พวกที่เล่นเพลงเป็นอาชีพ รับเล่นตามงานต่างๆ ไม่ว่าจะงานบวชนาค งานเทศกาล งานวัดหรืองานศพ เล่นได้ทั้งสิ้นขอให้มีคนหาไปเล่นเท่านั้น ส่วนเรื่องเงินทองคำหากี่แล้วแต่จะตกลงกันว่าคิดเท่าใด เช่น เล่นเวลากลางวันพักหนึ่ง แล้วเล่นกลางคืนอีกเวลาหนึ่ง หรือเล่นเฉพาะกลางคืนจากหัวค่ำจดสองยาม จดขำรุ่งก็ได้ ราคาไม่เหมือนกัน หาไปแล้วเจ้าภาพก็ต้องเลี้ยงข้าวปลาอาหารเป็นธรรมเนียม” (เอนก นาวิกมูล 2546 ก: 52)

พ่อเพลงแม่เพลงอาชีพส่วนใหญ่มาเล่นเพลงเพราะอยากเล่นและรักสนุก ตามนิสัยชอบความสนุกซึ่งเป็นนิสัยเด่นอย่างหนึ่งของคนไทย เรื่องความสามารถ เนื่องจากพ่อเพลงแม่เพลงประเภทแรกต้องทำมาหากิน จึงต้องลับฝีปากและคิดแต่งเพลงให้แยกย่อยออกไปหลายหลาก เพลงอาชีพจึงสามารถว่าเพลงได้ที่ละยาวๆ และนานๆ มากซุกกว่า หากแต่ก็ขึ้นอยู่กับปฏิภาณและความสามารถเฉพาะตัวของพ่อเพลงแม่เพลงด้วย (เรื่องเดียวกัน: 52 – 54)

2) หัดเพลง

พ่อเพลงแม่เพลงอาชีพส่วนมากมักหัดเพลงมาตั้งแต่เด็กและต้องมีครู กระทั่งหัดได้ทีไรก็มีการครอบครูเป็นกำลังใจ หลังจากนั้นครูจะพาออกเล่น เริ่มจากเป็นตัวประกอบจนชำนาญ ซึ่งการเล่นในระยะแรกอาจได้ผ้าหรือค่าตัวเล็กน้อยเป็นรางวัล เพราะตอนครู

สอนคิดเฉพาะค่ายกครู นอกจากนี้พ่อเพลงแม่เพลงอาชีพจะต้องรู้แบบแผนของการเล่นเพลงและมีการฝึกฝนประสีปากกับพ่อเพลงแม่เพลงต่างถิ่นเพื่อให้เกิดความชำนาญในการว่าเพลงด้วย ดังนี้

“เมื่อรักจะเล่นเพลงจริงๆ จังๆ แล้วก็ต้องมีครู เพราะถ้าเพียงแค่เที่ยวจำละละๆ จากคนนั้นที่คนนี้เที่ยวคนเดียว ก็จะได้แค่เพลงเบ็ดเตล็ด ไม่เป็นชั้นเป็นอัน และไม่รู้แบบแผนของการเล่น บางทีพลาดทำไปเจอเพลงอาชีพฝึกปากดีๆ เข้าจะเสียคน ถูกเขาต้อนกลับมาขายหน้า

การเล่นเพลงแต่เดิมนั้น นิยมหาพ่อเพลงแม่เพลงต่างถิ่นให้มาประสีปากกัน โดยไม่ต้องรู้จักตัวกันมาก่อนยิ่งดีใหญ่ มาถึงใครว่าเพลงดีก็รอดตัว ถ้าว่าเพลงไม่ทันก็อาย แต่ทุกวันนี้คนเล่นน้อยตัวลงหรือเล่นกันมานานจึงรู้จักตัวทั่วถึงกันเกือบหมด” (เรื่องเดียวกัน: 57 – 60)

3) เล่นเพลง

เพลงที่พวกเพลงอาชีพภาคกลางนิยมเล่น ได้แก่ เพลงน้อย (หรือเพลงไอ้เป้) เพลงทรงเครื่อง (นิยมเล่นทั้งจ.อยุธยา อ่างทอง สุพรรณบุรี ราชบุรี นครนายก ฯลฯ) เพลงระบำ (นิยมทางนครนายก ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี) เพลงอีแซว (นิยมทางสุพรรณบุรี อ่างทอง) เพลงเรือ (นิยมกันทั่วลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา) เพลงเกี่ยวข้าว (นิยมทั่วลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะอ่างทอง สิงห์บุรี สุพรรณบุรี นครนายก จะเรียกว่า เพลงเต็นท์) เพลงปรบไก่ ลำตัด เทพทอง รวมถึงเพลงเบ็ดเตล็ดอื่นๆ ที่เล่นตามเทศกาล (เพลงพวงมาลัย เพลงกล่อมเด็ก เพลงพิชฐาน) ฯลฯ

พ่อเพลงแม่เพลงอาชีพจะมีความชำนาญหลักในประเภทของเพลงแตกต่างกันไป แต่ก็สามารถร้องเล่นได้ เพราะเนื้อเพลงพื้นเมืองสามารถถ่ายเทไปมาได้ เอนกได้ กล่าวถึงแนวทางการเล่นเพลงใน “ชีวิตของพ่อเพลงแม่เพลง” ว่า (เรื่องเดียวกัน: หน้า 66)

“พ่อเพลงแม่เพลงอาชีพ โดยมาก จะรู้เพลงหลักของตัวว่าจะหากินด้วยเพลงประเภทใดคือชำนาญเพลงไหน นอกจากนั้นก็ถือเป็นความรู้เพิ่มเติม พอร้องเล่นกับเขาได้ มีข้อควรสังเกตอย่างหนึ่งคือ เพลงพื้นเมืองนั้นสามารถยืมเนื้อมาร้องถ่ายเทกันไปมาได้ เพราะกลอนเพลงคล้ายๆ กัน เช่นเอาเนื้อเพลงน้อยมาร้องเป็นทำนองเพลงอีแซวก็ได้ เอามาร้องเป็นทำนองเพลงระบำก็ได้ นอกจากนั้นแนวทางการเล่นก็คล้ายกันคือ เล่นเป็นชุด เช่น ชุดลักหาพานี่ ชุดชิงชู้ คู่ชอตีหมากพร้าว (เมียน้อยเมียหลวง) ถ้ารู้หลักแล้วก็หากินได้ จะมีชื่อเสียงเป็นที่ชอบใจคนฟังก็ตรงฝีปากและท่าทาง”

จะเห็นได้ว่าพ่อเพลงแม่เพลงอาชีพควรจะมีความรอบรู้ในเรื่องต่างๆ ทั้งเรื่องทางโลกและทางธรรม เพราะเมื่อต้องว่าเพลงกันแล้ว ต่างฝ่ายต่างต้องแก้กลับให้ได้เพื่อไม่ให้ฝ่ายเสียเปรียบและพ่ายแพ้ในที่สุด

4) ความเสื่อมถอยของเพลงพื้นบ้าน

เรื่องของการเดินทางนับเป็นปัจจัยสำคัญของสื่อพื้นบ้าน เพราะสื่อพื้นบ้านเป็นสื่อเชิงรับ ที่ผู้ชมจะต้องเป็นฝ่ายเดินทางเข้ามาชม ณ จุดที่ศิลปินจัดแสดง ต่างจากสื่อมวลชนที่เป็นสื่อรุก (กาญจนา แก้วเทพ: 155) ผู้ชมสามารถเปิดเครื่องรับโทรทัศน์ชมมหรสพรูปแบบความบันเทิงใหม่ๆ ได้ทุกที่ทุกเวลา เอนกได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้ใน “ชีวิตของพ่อเพลงแม่เพลง” ว่า

“การเล่นเพลงสมัยก่อน จะลำบากอยู่ที่เรื่องการเดินทาง ถ้าไม่เดิน ก็อาศัยเรือพายกันไป ล่องกันไปจนกว่าจะถึงบ้านงาน ต่อเมื่อการคมนาคมเริ่มสะดวกมีถนนแล้วจึงค่อยขึ้นรถสายขาขึ้น แต่ถึงกระนั้นเนื่องจากเพลงพื้นเมืองจะเป็นเรื่องที่เล่นตามแหล่งซึ่งเป็นชนบทอยู่โดยมาก ถึงอย่างไรการไปไหนมาไหนก็ยังทุลักทุเลอยู่ดี ที่ไหนที่ “เจริญ” แล้ว มีดีกรบบ้านช่อง มีในศักลับอาบอบนวดเต็มเมือง มีโรงภาพยนตร์และโรงมหรสพมาก ไม่ค่อยเห็นมีใครหาเพลงไปเล่นเลย” (เรื่องเดียวกัน: 68)

จะเป็นอธิบายที่สวนทางกันระหว่าง “ความสะดวกในการเดินทาง” กับ “ความเจริญ” เพราะคำอธิบายเรื่องนี้ควรจะเป็นว่า เมื่อการเดินทางสะดวกขึ้น มีถนนตัดผ่านการเล่นเพลงของบรรดาพ่อเพลงแม่เพลง ควรจะได้รับความนิยมมากขึ้น เพราะทั้งศิลปินก็สามารถเดินทางไปจัดแสดงได้ง่าย และชาวบ้านเองก็เดินทางมาชมการแสดงได้สะดวก แต่กลับเป็นว่า เมื่อความเจริญเข้าถึงที่ใด กลับไม่มีใครนึกถึงสื่อพื้นบ้าน หากรับเอาวัฒนธรรมตะวันตกเข้าไปแทนที่

อีกอย่างที่สำคัญคือการปรับตัวของพ่อเพลงแม่เพลงให้ก้าวไปพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย เรื่องนี้เอนกกล่าวไว้ใน “ชีวิตพ่อเพลงแม่เพลง” ใน ชีวิตไทย

“แม้พ่อเพลงแม่เพลงที่ยังสามารถมีงานเล่นอยู่ก็ใช้ว่าจะเล่นแต่เพลงพื้นเมืองไปอย่างเดียวเหมือนก่อนไม่ บางงานก็ต้องประยุกต์ตัวเองใหม่ เช่น ต้องเอาเพลงลูกทุ่งเข้าไปร้องประกอบ ฝ่ายหญิงต้องแต่งตัวสมัยใหม่ คือ นุ่งกระโปรง นี่เป็นการเปลี่ยนรูปตัวเอง”

(เอนก นาวิกมูล เรื่องเดียวกัน: 75)

สิ่งที่เอนกได้กล่าวข้างต้นเป็นการปรับตัวของพ่อเพลงแม่เพลงที่ยังคงหลงเหลืออยู่ประมาณเมื่อ 30 ปีที่แล้ว (“ชีวิตของพ่อเพลงแม่เพลง” เขียนเมื่อวันที่ 4 – 8 มิถุนายน พ.ศ. 2523) แต่ศิลปินพื้นบ้านอีกส่วนหนึ่งก็ไม่สามารถปรับตัวให้ก้าวไปพร้อมการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยได้ หรือแม้จะปรับตัวได้ แต่ขาดผู้สืบทอด เพราะมองไม่เห็นอนาคต ที่สำคัญคือ ไม่มีผู้ให้การสนับสนุน โดยเฉพาะกลุ่มผู้ชม ที่สุดแล้วสื่อพื้นบ้านไม่ว่าจะเป็นเพลงพื้นบ้านหรือมหรสพพื้นบ้านอื่นก็ถูกทอดทิ้งให้สูญหายไปตามกาลเวลา

3.2.2 นักเชิดหุ่นกระบอก

การเล่นหุ่นกระบอกเริ่มเป็นที่รู้จักตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 จากการนำของ นายแห่งชาวจังหวัดสุโขทัยว่าเป็นผู้ริเริ่ม กระทั่ง ม.ร.ว. ฤๅษะ พยัคฆเสนา มหาดเล็กในสมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ไปชมการแสดงที่จังหวัดสุโขทัย เมื่อกลับถึงเมืองหลวงจึงคิดตั้งคณะหุ่นกระบอกคุณฤๅษะขึ้นในปี พ.ศ. 2436 นับว่าเป็นผู้ริเริ่มนำหุ่นจากภาคเหนือมาเผยแพร่ในภาคกลาง หลังจากนั้นก็เป็นยุคทองของการแสดงหุ่นกระบอก ในปี พ.ศ. 2442 หุ่นกระบอกคณะนายเปือก ประเสริฐกุล ได้ก่อตั้งขึ้นและเป็นที่ยอมรับของชาวบ้านอย่างมาก ผู้สืบทอดคณะหุ่นกระบอกนายเปือกต่อมา คือ ครูชื่น สกุกแก้ว ที่ได้รับการยกย่องเชิดชูเกียรติเป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (หุ่นกระบอก) ในปี พ.ศ. 2529 และได้รับเชิญไปสอนจากสถาบันการศึกษาหลายแห่ง แม้ครูชื่น สกุกแก้วจะจากไปตั้งแต่ 4 พฤษภาคม พ.ศ. 2548 แต่การเชิดหุ่นกระบอกยังได้รับการอนุรักษ์จากสถาบันการศึกษาและลูกศิษย์ครูชื่น อย่าง อาจารย์จักรพันธ์ โปษยกฤต นิเวศ แววมณะ (บ้านตุ๊กกะตุ่น หุ่นกระบอกไทย) รวมถึงผู้ที่มีใจรักในหุ่นกระบอกที่ไม่ได้เอ่ยถึง ณ ที่นี้

เรื่องหุ่นกระบอกของไทย อาจจะแบ่งเป็นเรื่องต่างๆ ได้ คือ

1) ลักษณะของหุ่นกระบอก

หุ่นกระบอกมีลักษณะเลียนแบบคนจริง แต่ไม่มีลำตัว ส่วนหัวถึงลำคอ ทำด้วยไม้ทองเหลืองหรือไม้หุ่น หัวหุ่นมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 10-15 ซม. ตรงลำตัวใช้กระบอกไม้ไผ่ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 3-5 ซม. ยาวประมาณ 50 ซม. นำกระบอกไม้ไผ่ต่อกับหัวหุ่นเสร็จแล้วนำผ้าปักลายด้วยด้ายเงิน ด้ายทอง เลื่อม แบบเครื่อง โขน ละครมาทำเป็นเสื้อทรงกระสอบ ไม่มีแขน มาสวมกับหุ่น (http://tookkatoon.com/his_process.htm วันที่ 24 มีนาคม 2553)

2) วิธีการเชิดหุ่นกระบอก

วิธีการเชิดหุ่นกระบอกดัดแปลงมาจากการแสดงละครรำ แบบละครนอก กล่าวคือผู้เชิดจะเชิดหุ่นมีท่าทางการรำแบบละครรำ ผู้ชมจะเห็นท่ารำของหุ่นเพียงแค่ส่วนมือและส่วนลำตัวของหุ่นเท่านั้น ส่วนล่างของตัวหุ่นที่เป็นแกนไม้ไผ่ใช้มือเชิดจะใช้ฉากบังไว้ไม่ให้ผู้ชมเห็น โดยผู้เชิดจะเป็นผู้เจรจาและในบางครั้งก็ขับร้องแทนตัวหุ่นที่ตนกำลังเชิดอยู่นั้นด้วย บทที่ผู้เชิดมักจะต้องขับร้องเอง เมื่อเชิดหุ่นตัวใดมีบทบาทอย่างไร ผู้เชิดก็จะขับร้องและเจรจาทามบทบาทของหุ่นตัวนั้น (http://tookkatoon.com/his_history.htm วันที่ 24 มีนาคม 2553)

3) หุ่นกระบอกคณะนายเปือก ประเสริฐกุล

ผู้หนึ่งที่มีบทบาทที่ควรกล่าวถึงในวงการหุ่นกระบอกคือ นายเปือก ประเสริฐกุล เขาเป็นผู้ที่ไปหัดเชิดและร่วมเล่นหุ่นกับคณะคุณฤๅษะด้วย จนได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่เชิดหุ่น

สวยและท่าตลกก็หาตัวจับยาก (เอนก นาวิกมูล 2547 ช: 38) กระทั่งปี พ.ศ. 2442 นายเปี้ยกก็มี คณะหุ่นของตนเองและรับงานจนเป็นที่รู้จักแพร่หลาย (http://tookkatoon.com/his_khru.htm วันที่ 24 มีนาคม 2553) นอกจากคณะหุ่นนายเปี้ยก ประเสริฐกุลแล้ว ยังมีหุ่นไทยที่แพร่หลายในขณะนั้น อีกหลายสิบคณะ เช่น หุ่นจางวางต่อ ณ ป้อมเพชร์ หุ่นจางวางทั่ว พาทยโกศล นายแกร นายเปี้ยว นายวิง ฯลฯ ส่วนผู้ที่สืบทอดมรดกคณะหุ่นกระบอกนายเปี้ยกต่อมาคือ ครูชื่น สกุลแก้ว บุตรสาว โดยในปี พ.ศ. 2529 ครูชื่นได้รับการยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขากาการแสดง (หุ่นกระบอก) หลังจากครูชื่น สกุลแก้ว ถึงแก่กรรมลงในวันที่ 4 พฤษภาคม 2548 ก็ยังคงมีผู้พยายามสืบทอดและอนุรักษ์ต่ออายุมรดกทางวัฒนธรรมไทยหุ่นกระบอกนี้ต่อไป ได้แก่ จักรพันธ์ โปษยกฤษ, นิเวศ แววมณะ (ลูกศิษย์คนสุดท้ายของครูชื่น สกุลแก้ว) ฯลฯ

4) จิตวิญญาณศิลปินเชิดหุ่นกระบอก

การเชิดหุ่นกระบอกแม้จะไม่ยุ่งยากเหมือนการเชิดหุ่นหลวง เพราะ ผู้เชิดจะควบคุมหุ่นให้ออกท่าทางเฉพาะส่วนมือและลำตัวเท่านั้น แต่การจะเชิดหุ่นจนมีท่าร่าที่ สง่างามอ่อนช้อยควมมีชีวิตผสานเข้ากับบทเจรจาและบทร้องที่ไพเราะต้องมีทักษะที่ผ่านการฝึกฝนจน ชำนาญ รวมถึงต้องมีจิตวิญญาณและใจรักในการเชิดหุ่นแท้จริง ดังเช่นนายเปี้ยก ประเสริฐกุล ศิลปินนักเชิดหุ่นที่ทุ่มเทชีวิตจิตใจใส่ในการเชิดหุ่นทุกตัวทั้งตัวพระ นาง ยักษ์ ตัวตลก ให้เล่นไป ตามบทบาทได้อย่างเต็มที่

“นายเปี้ยกได้เข้าเชิดหุ่นประจำคณะคุณเถาะมาตั้งแต่เด็ก สมัยนั้นหุ่น คุณเถาะออกจะเลื่องลือมาก ด้วยยังเป็นของใหม่ คนกรุงเทพฯ เพิ่งเห็น การแสดงแต่งตัวไม่ค่อยจะ ยุ่งยาก และ ไม่ต้องใช้กลไกสายใยอย่างหุ่นอื่นๆ มีหัวเสียบต่อกับแกนไม้กระบอกก็พอ ส่วนตัวกับ ขาไม่มีเอาผ้าคลุมมาห่มคั้งแต่คอ ที่ปลายผ้าสองข้างต่อเฉพาะมือสองมือเท่านั้น มีไม้ไผ่ผูกคิดไว้ ข้างในผ้าสำหรับเชิด ให้ออกท่าทางได้แบบนี้ หุ่นกระบอกจึงเชิดได้ง่ายกว่าหุ่นหลวงหรือ หุ่นกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ส่วนความสวยงาม ท่าร่าต่างๆ เป็นอีกเรื่องหนึ่งคืออยู่ที่คนเชิด เพราะถึงหุ่นหลวงจะมีแขนขาครบสวยงามก็จริง แต่ถ้าเชิดไม่เป็น ก็ไม่มีประโยชน์อะไร

ดูๆ เขาเชิดหุ่นกระบอก มันโคลงตัวไปมา ยกมือสองข้างทำโน่นนี่นี่ คิดว่าคงง่าย ที่แท้ไม่ง่ายอย่างที่คิดหรอก พอเอาเข้าจริงๆ ไปเชิดดูบ้าง หุ่นอาจแข็งทื่อ ไม่มีชีวิตชีวา เหมือนถือไม้กระบอกออกมาแกว่งดีๆ นี่เอง เรื่องเชิดหุ่นเป็นเรื่องศิลปะ ความละเอียดอ่อน ต้อง อาศัยการเข้าถึงบทบาทกันด้วย ไม่ใช่สักแต่จะเชิดๆ นายเปี้ยกเชิดหุ่นด้วยจิตใจ มีความรักจริงๆ จึง เชิดได้ดีทุกตัวไม่ว่าตัวพระ นาง ยักษ์ หรือแม้กระทั่งตัวตลกและยังเชิดได้ดียิ่งขึ้นไปอีก เพราะ บังเอิญแต่งงานกับนางมิ่งซึ่งเคยเป็นตัวละครของเสด็จพระองค์เล็ก โคมมาก่อน ดังนั้นจึงมีอยู่หลาย

ครั้งที่นายเปี้ยกให้ศรีภรรยาคู่ทุกข์คู่ยากทำละครให้ดู เพื่อเซ็ดหาทำรำสวยๆ ให้หุ่นของตัวเอง”
(เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2547 ช: 99 - 100)

จากข้อความข้างต้นของเอนกกล่าวว่าได้เคยลองเซ็ดหุ่น แต่ไม่สามารถเซ็ดให้หุ่นเคลื่อนไหวไปตามที่ต้องการได้ เป็นเครื่องยืนยันได้ว่าผู้ที่คิดจะเซ็ดหุ่นได้ดี ต้องทำด้วยใจรักและฝึกฝนจนเกิดความชำนาญอย่างแท้จริงเท่านั้น ไม่ใช่ผู้ใดคิดจะเซ็ดก็เซ็ดได้

5) เรื่องที่นิยมเล่น

เรื่องที่คณะหุ่นกระบอกนายเปี้ยกเล่น โดยทั่วไป ได้แก่ เรื่องพระอภัยมณี เรื่องลักษณวงษ์ เรื่องสังข์ทอง ขุนช้างขุนแผน ศรีนิทรร์ จักรเพชร เรื่องที่ชาวบ้านนิยมมากคือ เรื่องพระอภัยมณีและลักษณวงษ์ โดยป้าขึ้นอ่านจากหนังสือนิทานคำกลอนเล่มละสตึงของร้านหนังสือหน้าวัดเกาะ (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพนางชูศรี (ชื่น) สกุลแก้ว 1 พฤศจิกายน 2548 หน้า 51)

เรื่องพระอภัยมณี เป็นบทประพันธ์ของสุนทรภู่ มีตัวหุ่นที่สร้างชื่อเสียงให้กับคณะนายเปี้ยกจนเป็นที่รู้จักอย่างมากคือ ตัวผีเสื้อสมุทร เพราะเป็นตัวแสดงที่ต้องเล่นเข้าถึงทุกบทบาททั้งบท โศก บทดีใจ บทเกี่ยวพระอภัยมณี บทตลก ซึ่งบทบาทนี้มีป้าขึ้นเล่น ได้ผู้เดียว (เรื่องเดียวกัน: 54)

อีกเรื่องคือ ลักษณวงษ์ ที่มีตัวละครสำคัญคือ ยี่สุน พระสนมของพระลักษณวงษ์ เป็นตอนยี่สุนขี้หึงและฆ่าพราหมณ์ ป้าขึ้นเล่าว่าไม่มีผู้ใดกล้าเซ็ด เพราะเป็นบทตัวอิจฉา กลัวผู้ชมด่า โดยเนื้อเรื่องพราหมณ์เกสรจะต้องถูกยี่สุนใส่ร้ายจนโดนพระลักษณวงษ์สั่งประหาร ป้าขึ้นเล่าว่าเคยไปเล่นที่สนามหลวง คนดูร้องไห้ครึ่งสนามหลวง ไปเล่นที่จังหวัดสงขลาเกือบ โคนผู้ชมตบเพราะเกิดอารมณ์ร่วม (เรื่องเดียวกัน)

ทุกบทบาทของเรื่องที่จัดแสดง เอนกเล่าว่าป้าขึ้นสามารถเล่นได้ทุกบทบาท จนผู้เป็นพ่อภูมิใจในตัวลูกสาวมาก

“ป้าขึ้นสามารถเล่นได้แทบทุกบท ถึงบทโศกก็โศกจริงๆ จนบางที่คนดูถึงกับร้องไห้ ถึงบทโกรธก็โกรธแสดงถึงความ โกรธอย่างเต็มที่ ถึงบทถึงบาท บทหุ่นเรื่องต่างๆ ป้าขึ้นสามารถจดจำได้ขึ้นใจ แม้บางครั้งจะลืมเอาบทไปก็ยังมีบอกบทกำกับการเล่นได้โดยไม่ติดขัด ทำให้นายเปี้ยกผู้พ่อภูมิใจไม่น้อย” (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2547 ช: 184)

แสดงให้เห็นว่าสมัยหนึ่งการแสดงหุ่นกระบอกเป็นที่นิยมของชาวบ้านชาวเมืองอย่างมาก และการแสดงทุกครั้งผู้ชมจะมีอารมณ์ร่วมไปกับเนื้อเรื่องที่จัดแสดงถึงกับหัวเราะ ร้องไห้ และ โกรธขึงไปกับตัวแสดงด้วย

6) การเดินสายแสดงหุ่นกระบอกและการชิงธง

ผู้ที่มืออาชีพการเชิดหุ่นจะต้องออกเดินสายเล่นตามงานต่างๆ ทุกงาน และมักเล่นตามวัด เช่น งานฉลองกุฎิ งานศพ งานฝังลูกนิมิต เป็นต้น การเดินทางในสมัยก่อนค่อนข้างจะลำบากและทุลักทุเล เรื่องนี้ป่าซิ่นเล่าว่า

“สมัยก่อนได้งานบ่อย รถไม่มี ต้องไปเรือ ถึงหน้างาน เข้าจอดเย็นไปอย่างไปสุพรรณเล่นหุ่นคืนหนึ่ง ต้องไปล่วงหน้า 2 วัน จึงจะทันกลับอีก 2 วัน เล่นวันเดียวไปชะ 5 วัน ไปเรืออย่างเดียว ถนนมีชะที่ไหนไปเรือแจวมีประทุน แจวหัวแจวท้าย ลำเครื่องลำหนึ่ง ลำคนลำหนึ่ง พอ 2 ยามเลิก เรือออกไม่ได้ ติดแหง นั้งจ้อยู่อข้างตลิ่งใกล้วัด ฝ่าน้ำกล่วน้ำจะแห้งอีก มีแสงสว่างที่เชิงตะกอนเขาเผาผี นั้งตบยุงแยะๆ จนกว่าน้ำขึ้น เพื่อจะกลับได้ก็ตอนเช้าแล้ว” (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพนางชูศรี (ซิ่น) เรื่องเดิม: 56)

ค่าแสดงและค่ากำนัลตอบแทน สมัยรัชกาลที่ 6 เคยได้ค่าจ้างในการแสดงหุ่นกระบอกคืนหนึ่ง 80 บาท (เรื่องเดียวกัน) และในการแสดงบางครั้งต้องมีการ “ชิงธง” กับมหรสพอื่นหรือหุ่นกระบอกคณะอื่นเพื่อสร้างความมีชื่อเสียงด้วย เรื่องนี้เอนกอธิบายตามคำบอกเล่าของครูซิ่น สกฤตแก้ว

“ตามธรรมดาหุ่นเล่นได้ทุกงาน และมักเห็นเล่นตามวัด เช่น งานฉลองกุฎิ งานศพ งานฝังลูกนิมิต เป็นต้น ค่าแสดงสมัยก่อนราว 80 บาท บวกค่ากำนัลอีก 6 บาท คนเล่นราวๆ เกือบ 20 คน รวมถึงแต่คนเชิด คนร้อง คนบอกบท คนพิณพาทย์ ถ้าเป็นเดี๋ยวนี้ก็เป็น 2,000 – 3,000 บาท รวมค่าปลูกโรงพร้อมเสร็จ

สมัยนายเปี้ยกกำลังโด่งดัง ขนหุ่นลงเรือประทุนเล่นตามงานต่างๆ ไปเรื่อยๆ จนหุ่นแทบจะไม่ได้ขึ้นอยู่กับบ้านกันเลย บางทีต้องประชันกับมหรสพอื่นๆ อย่างเอาเป็นเอาตาย เพื่อรักษาชื่อเสียงและเกียรติภูมิของตนไว้ ตอนนี้เป็นตอนสนุก นายเปี้ยกไม่ยอมแพ้ใคร จะเล่นจะทำอะไรเอาจริงเอาจังทั้งนั้น คราวหนึ่งในงานศพพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ที่วัดมกุฏกษัตริย์ มีละครเล็ก 2 โรง รวมเป็น 8 โรง ตั้งโรงเล่นประชันกันนำสนุก ที่สำคัญคือมีการ “ชิงธง” ด้วย

ชงดั่งกล่าวแทนเงินถึง 1,000 บาท เทียบดูว่าค่าเล่นสมัยนั้นครั้งละ 80 บาท 1,000 บาทจะมากถึงเพียงไหน ใครต่อใครที่มาดูจึงตื่นเต้นมากกว่าใครจะได้ นายเปี้ยกเองก็รู้ว่า เป็นคราวสำคัญ จึงเล่นเสียสุดฤทธิ์ทีเดียว นี่คงไม่ใช่อยากได้เงิน แต่แก่นแท้คงเพราะเพื่อชื่อเสียงส่วนเงินค่อยมาเองแน่ๆ ถ้าเล่นดี นายเปี้ยกเอาทั้งแต้รวง พิณพาทย์ กลองยาว ล้อ โกะ ออกสิบสองภาษาเสียงวุ่นวายเซ็งแซ่ไปหมด เรียกว่าสู้ตาย

ผลปรากฏว่าหน้าโรงนายแกร โรงโชน ลิเกฯ เหลือคนหรือมหรหริ่มเต็มทีถึงขนาดนับตัวคนได้ นายเปี้ยกจึงชนะไปอย่างขาวสะอาด นับว่าท่านเป็นคนเชิดหุ่นที่ยิ่งใหญ่จริงๆ” (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2547 ซ: 109)

7) ผู้สืบทอดคณะหุ่นนายเปี้ยก ประเสริฐกุล

ครูชื่น สกุลแก้ว เป็นผู้สืบทอดการเชิดหุ่นกระบอกจากนายเปี้ยก ประเสริฐกุลผู้เป็นพ่อ ครูชื่นได้รับการยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขากาการแสดง (หุ่นกระบอก) ใน พ.ศ. 2529 ในช่วงชีวิตของครูชื่นได้ถ่ายทอดการเชิดหุ่นกระบอกให้ลูกศิษย์มากมาย ทั้งในสถาบันการศึกษาต่างๆ รวมถึงมีผู้มาขอฝากตัวเป็นลูกศิษย์ที่บ้าน เช่น อาจารย์จักรพันธ์ โปษยกฤต นิเวศ แววมณะแห่งบ้านตึกกะคูน หุ่นกระบอก แม้วันนี้จะไม่มีครูชื่น สกุลแก้ว แต่อาชีพหุ่นกระบอกไทยยังคงได้รับการอนุรักษ์และสืบทอดต่อมา

ปัจจุบันผู้วิจัยยังคงได้อ่านข่าวตามหน้าหนังสือพิมพ์ถึงการเผยแพร่หุ่นกระบอกไทยในสังคมไทยของศิลปินผู้เป็นศิษย์ครูชื่นอยู่ตลอดเวลา เช่น เรื่องที่อาจารย์จักรพันธ์ เปิดบ้านแสดงหุ่นกระบอกทุกเดือน และล่าสุด นิเวศ แววมณะ เองได้จัดนิทรรศการหุ่นกระบอก และเปิดอบรมการเชิดหุ่นกระบอกแก่ผู้สนใจทั่วไป ผู้วิจัยหวังว่าหุ่นกระบอกไทยจะไม่สูญหายไปจากสังคมไทยตราบเท่าที่ยังมีผู้ต่อลมหายใจให้วงการหุ่นกระบอก

3.2.3 นายหนังตะลุง

หนังตะลุง เป็นมหรสพที่เชื่อกันว่าไทยได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากชวา โดยชวาได้รับมาจากอารยธรรมอินเดีย (เอนก นาวิกมูล 2546 จ: 117) การเล่นหนังตะลุงมีจุดเริ่มต้นทางภาคใต้ ต่อมาแพร่หลายไปทั่วทุกภาค ทั้งภาคกลาง เหนือ และอีสานของประเทศไทย จากการสืบค้นของเอนกพบว่าหนังตะลุงมีประวัติย้อนไปถึงสมัยรัชกาลที่ 3 โดยค้นคว้าจากประวัตินายหนังเก่า นายหนังเก่าสุดที่เอนกค้นพบคือ ครูจ้วน เป็นนายหนังที่บ้านคูชุด อ.สติงพระ จ.สงขลา ครูจ้วนเกิดประมาณ พ.ศ. 2380 หรือปลายสมัยรัชกาลที่ 3 (เรื่องเดียวกัน: 121)

หนังตะลุงของไทย แยกเป็นหัวข้อต่างๆ คือ

1) การแพร่กระจายของหนังตะลุงภาคใต้

การเล่นหนังตะลุงใช้ลูกคู่เพียง 5-6 คน ตัวหนังก็มีคนตัดให้ได้และสามารถใช้เล่นได้ทุกเรื่อง ครูหนังก็มีมาก ดังนั้น จึงทำให้อิทธิพลของหนังตะลุงภาคใต้แพร่กระจายสู่ภาคกลางหลายจังหวัด เช่น เพชรบุรี ราชบุรี นครปฐม อยุรยา กรุงเทพฯ และอุทัยธานี ภาคเหนือที่จังหวัดเชียงใหม่ โดยการนำไปของคนภาคกลาง ส่วนภาคอีสานพบที่บุรีรัมย์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด อุดรธานี และนครราชสีมา

2) ประเภทนายหนังตะลุง

นายหนังตะลุงแบ่งได้เป็น 2 ประเภทคือ ประเภทแรก ว่ากลอนดี เสียงไพเราะ และอีกประเภทหนึ่ง เล่นบทตลกได้เก่ง

“ความน่าสนใจของหนังตะลุงในแง่ของผู้ดูคือ หนังตะลุงได้บรรจุกุณยานันทิงไว้ ขณะเดียวกันก็ได้เคล้าเคล้าอารมณ์ต่างๆ ของมนุษย์ใส่เข้าไปให้เห็นจริงเห็นจังด้วยอย่างน้อย น่าชม คนดูหนังปักษ์ได้เมื่อก่อนแยกความดีเด่นของนายหนังเอาไว้วางๆ เป็นสองพวก คือ นายหนังพวกหนึ่งว่ากลอนดี เสียงไพเราะ...

ส่วนนายหนังอีกพวกหนึ่ง โด่งดังไปทางเล่นสนุก ตลก โปกฮา บางคนก็ว่ากลอนดีด้วย บางคนก็เก่งแต่ตลก ส่วนกลอนนั้นว่าอย่างขอไปที...

นอกจากการเล่นหนังตะลุงจะรวบรวมความไพเราะของบทกลอนและความสนุกสนานแล้ว การเล่นหนังตะลุงก็ชวนให้เพลินดู เพราะตัวหนังจะเคลื่อนไหวอยู่เสมอ และเปลี่ยนบทบาทไปเรื่อยๆ ถ้าเห็นคนดูง่วงก็ตลกจ๊างๆ เสียวพักสลบไป นี่เป็นส่วนหนึ่งที่หนังตะลุงยังคงใช้กันอยู่” (เรื่องเดียวกัน: 124 – 125)

3) องค์ประกอบในการแสดงหนังตะลุง

องค์ประกอบในการแสดงหนังตะลุง (ชวน เพชรแก้วและคณะ 2532: 594) ประกอบด้วย นายหนัง ทำหน้าที่เจ็ดตัวหนัง พากย์และเจรจา ส่วนลูกคู่มีครบตามจำนวนเครื่องดนตรี รวมประมาณ 6 – 8 คน, เครื่องดนตรี, โรงหนัง, จอหนัง, รูปหนัง และความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์ โรงหนังตะลุงปลูกยกพื้นสูงกว่าระดับศีรษะผู้ใหญ่เล็กน้อย หลังคาเพิงหมาแหงนมุงด้วยจากหรือกระแจะ ด้านหน้าใช้ผ้าขาวบางจึงเป็นจอ ในโรงมีตะเกียงน้ำมันหรือตะเกียงเจ้าพายุ หรือดวงไฟแขวนไว้ใกล้จอสูงจากพื้นโรงราว 1 ฟุต จอมีขนาด 5 X 10 ฟุต

รูปหนังตะลุงมีหลายขนาด ทั้งรูปยักษ์ รูปเจ้าเมือง รูปฤาษีจะมีขนาดใหญ่กว่ารูปอื่นๆ ส่วนรูปตัวตลกในทุกคณะจะมีตัวเอกอยู่ 1 – 2 ตัว

4) ตัวตลกไอ้เท่ง

ในงานเขียนของเอนก ตัวหนังตะลุงตัวหนึ่งที่มีสำคัญและมีการกล่าวถึงหลายครั้งในหนังสือหนังตะลุง – หนังใหญ่ คือ “ไอ้เท่ง” เพราะเป็นตัวที่สร้างความสนุกสนานและเสียงหัวเราะให้คนดูมาโดยตลอด ไอ้เท่งเป็นตัวตลกที่ครูจ้วน ครูหนังตะลุงบ้านอุซูด อ.สติงพระจ.สงขลา เป็นผู้สร้างขึ้นมาจากตัวตนคนจริงๆ ชื่อ เท่ง มีอาชีพรูดึง ด้วยครูจ้วนชอบใจในบุคลิกของเท่งมาก

“...ไอ้เท่ง ซึ่งเป็นคนกล้าพูดกล้าทำ ออกจะทะเล่ียง หยิ่งในตัวเอง และไม่กลัวใคร คนดูหนังย่อมรักใคร่กันทั่วไป เวลาไอ้เท่งออกมาปักกลดที่จอเมื่อใดก็จะได้ยินเสียงคน

หน้าโรงหั่วเราะต้อนรับ โดยที่มันยังไม่ทันพูดเลย ไอ้เท่งเป็นตัวตลกชั้นแนวหน้าตัวหนึ่งที่ขาดไม่ได้ คู่หูชื่อ "ไอ้หนูนุ้ย" (เอนก นาวิกมูล 2546 จ: 123)

จากข้อความข้างต้นของเอนก ทำให้ผู้วิจัยวิเคราะห์ได้ว่าสังคมไทยทุกยุคทุกสมัยไม่เคยขาดรอยยิ้มและเสียงหัวเราะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบันชาวบ้านทั้งในเมืองและชนบทต้องเผชิญกับภาวะเครียดกันถ้วนหน้า ไม่ว่าจะเป็นเรื่องครอบครัว การทำงาน หรือสถานการณ์ความไม่สงบในบ้านเมือง ดังนั้น รอยยิ้มและเสียงหัวเราะจากสื่อพื้นบ้านอย่างการเล่นหนังตะลุงหรือสื่อสมัยใหม่อย่างภาพยนตร์หรือละครตลกจึงเป็นสิ่งจำเป็นหรือเป็นปัจจัยที่ 5 ในสังคมไทยก็ว่าได้

5) ภาษาพูดในหนังตะลุง

การใช้ภาษาพูดในหนังตะลุงของตัวตลกไม่ว่าภาคใดจะใช้ภาษาท้องถิ่นพื้นเมืองของตน ขณะที่ตัวเจ้านายหรือตัวยักษ์จะพูดภาษากลาง เรื่องนี้เอนกตั้งข้อสังเกตโดยพยายามเชื่อมโยงกับความเป็นจริงของสังคม หากแต่ไม่ได้กล่าวว่าเป็นจริงของสังคมเป็นอย่างไร

“ตัวตลกทุกตัว ไม่ว่าหนังตะลุงคณะไหน ภาคใดล้วนแต่ต้องพูดภาษาท้องถิ่นพื้นเมืองทั้งนั้น ในขณะที่ตัวเจ้านายหรือตัวยักษ์ตัวมาก อันเป็นตัว “ใหญ่” พูดภาษากลางข้อนี้แสดงให้เห็นถึงความเป็นจริงในสังคมอยู่มากและไม่น่ามองผ่านสำหรับการหาเหตุผล” (เรื่องเดียวกัน: 42)

6) เรื่องที่ใช้เล่นหนังตะลุง

สำหรับการเรื่องที่ใช้เล่นหนังตะลุงในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาถึงปัจจุบันนั้นจะเป็นเรื่องจักรๆ วงศ์ๆ และเรื่องแต่งใหม่ เอนกเล่าว่า

“หนังตะลุงในสมัยนั้นเล่นเรื่องแบบจักรๆ วงศ์ๆ อยู่มาก เช่น เรื่องพระเอกขมณี เรื่องลักษณวงศ์หรือรามเกียรติ เป็นต้น สำหรับเรื่องรามเกียรติ ปัจจุบันไม่ค่อยมีหนังตะลุงคณะไหนเอามาเล่นกันแล้ว ส่วนมากนิยมเล่นเรื่องแต่งใหม่ทั้งสิ้น หนังตะลุงที่ยังเล่นเรื่องรามเกียรติ มีอยู่ทางเมืองเพชรบุรี ราชบุรี หรือจังหวัดภาคกลางข้างเคียง” (เรื่องเดียวกัน: 187)

จากข้อความข้างต้นของเอนกแสดงให้เห็นถึงการปรับตัวของการเล่นหนังตะลุงในการนำเรื่องแต่งใหม่มาเล่น เพื่อให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงในสังคมสมัยใหม่ที่คนนิยมอ่านนวนิยาย คุุภาพยนตร์ หรือละครที่เป็นเหตุการณ์ที่สะท้อนเกี่ยวกับความเป็นจริงในปัจจุบัน

7) โอกาสและค่าจ้างในการแสดงหนังตะลุง

หนังตะลุงมักจะแสดงในงานสมโภชหรืองานเฉลิมฉลอง ปัจจุบันมักอยู่ในรูปแบบการจัดหารายได้ เวลาในการแสดงมักเริ่มแสดงเวลาประมาณ 21.00 น. หรือ 22.00 น.

โดยจะแสดงเพียงครึ่งคืนหรือตลอดคืนก็ได้ การคิดค่าจ้างขึ้นกับชื่อเสียงของคณะหนังและระยะเวลาที่ไปแสดง ค่าจ้างอาจอยู่ระหว่าง 2,000 – 8,000 บาท ต่อ 1 คืน (ชวน เพชรแก้วและคณะ เรื่องเดิม: 584 – 595)

8) การปรับตัวของหนังตะลุง

หนังตะลุงภาคใต้มีการปรับตัวเพื่อให้ทันกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในปัจจุบัน สรุปได้ ดังนี้ (เรื่องเดียวกัน: 594)

1. เรื่องที่แสดง เดิมนิยมเล่นเรื่องรามเกียรติ์เปลี่ยนมาแสดงเรื่องจักรวาลวงศ์ฯ และการรับอิทธิพลการแสดงจากนวนิยายและสื่อมวลชน รวมถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง
2. ลำดับขั้นตอนการแสดง เดิมที่มีการออกถึงชาวคำหรือถึงหัวคำ ก็ได้เลิกไป รวมถึงการออกรูปละครคือออกรูปพระรามและทศกัณฐ์ต่อสู้กัน และการออกรูปพระอิศวรทรงโคก้หาควได้ยากในปัจจุบัน
3. เครื่องดนตรี ได้นำเอาเครื่องดนตรีสากลเข้ามาประสมประสานกับดนตรีหนังตะลุงสมัยเก่า เพื่อดึงดูดความสนใจจากผู้ชม และมีการนำเพลงสมัยใหม่ที่นิยมของประชาชนมาประกอบการแสดงด้วย
4. รูปหนัง ได้มีการดัดแปลงให้มีลักษณะการแต่งตัวที่สอดคล้องกับสภาพชีวิตของประชาชนในปัจจุบัน และมีขนาดโตขึ้น
5. สถานที่แสดง บางครั้งมีการเข้าไปแสดงในโรงภาพยนตร์ซึ่งสามารถแสดงได้ทั้งกลางคืนและกลางวัน

สรุปได้ว่า นายหนังตะลุงที่ยังคงสืบทอดการเล่นหนังตะลุงจากบรรพบุรุษมาถึงปัจจุบันต้องพยายามปรับตัวในด้านต่างๆ เช่น ด้านของเนื้อหา ลำดับขั้นตอน เครื่องดนตรี รูปหนัง หรือสถานที่ เพื่อให้ทันกับความเปลี่ยนแปลงในสังคม ดังเช่นที่วรรณภา นาวิกมูล (2545) เคยอธิบายไว้ว่า วัฒนธรรมพื้นบ้านย่อมมีธรรมชาติของการเปลี่ยนแปลงและการประสมประสาน สามารถปรับเปลี่ยนไปตามความจำเป็นในการดำรงชีวิตหรือตามอิทธิพลของการถ่ายทอดวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มที่สัมพันธ์กัน ความพยายามที่จะฟื้นฟู อนุรักษ์รูปแบบวัฒนธรรมพื้นบ้านโดยไม่อนุญาตให้มีการเปลี่ยนแปลงย่อมเป็นการฝืนธรรมชาติและไม่ประสบความสำเร็จเพราะวัฒนธรรมเป็นเรื่องของวิถีชีวิต แบบอย่างที่รับใช้ชีวิตได้จริงเท่านั้นจึงจะคงอยู่

จากงานเขียนของเอนก นาวิกมูล ด้านการประกอบอาชีพศิลปินพื้นบ้าน สรุปเรื่องเกี่ยวกับชีวิตชาวบ้านในแง่มุมต่างๆ ได้ดังนี้

1. หลังการเปิดประเทศจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่ประกอบอาชีพทำนาเริ่มเปลี่ยนจากการทำเพียงพอเพื่อประทังชีวิตเป็นการทำเป็นอาชีพ

บ้างก็หันไปประกอบอาชีพที่สร้างเงินตราอื่นๆ ด้วย เช่น ศิลปินพื้นบ้านสาขาต่างๆ อาทิ พ่อเพลงแม่เพลง นักเชิดหุ่นกระบอก นายหนังตะลุง อาชีพเหล่านี้ล้วนเป็นความชำนาญที่ได้รับการถ่ายทอดจากบรรพบุรุษถึงลูกหลาน

2. ชาวบ้านไทยมีนิสัยรักความสนุกสนาน จะเห็นว่าการแสดงมหรสพของศิลปินพื้นบ้านสาขาต่างๆ ตั้งแต่ก่อนจะมีสื่อสมัยใหม่เป็นที่นิยมของชาวบ้านในแต่ละท้องถิ่นเป็นอย่างมาก เพราะสร้างความสนุกสนานเพลิดเพลินให้แก่ชาวบ้านในยามว่างจากการทำนาและหาเลี้ยงชีพในด้านต่างๆ

3. ชาวบ้านไทยเป็นผู้มีน้ำใจ จะเห็นได้ว่าเมื่อจัดให้มีการแสดงมหรสพในที่ใด ผู้เป็นเจ้าของภาพจะต้องจัดหาข้าวปลาอาหารไว้เลี้ยงต้อนรับคณะแสดงและผู้เข้าชมเป็นธรรมเนียม

4. วัดมีบทบาทสำคัญในสังคมของชาวบ้านไทยสมัยก่อนอย่างมาก เพราะนอกจากจะเป็นที่ที่ชาวบ้านมาฟังเทศน์และทำบุญร่วมกันแล้ว ยังเป็นสถานที่ที่ชาวบ้านสามารถใช้เป็นที่ชุมนุมและทำกิจกรรมร่วมกันในทางสังคม ดังเช่น การแสดงของพ่อเพลงแม่เพลง การแสดงหุ่นกระบอก และการเชิดหนังตะลุง ที่นอกจากจะเล่นได้ทุกงานแล้ว ยังมักเล่นตามวัดด้วย เช่น งานฉลองกุฏิ งานบวชนาค งานวัด งานศพ งานฝังลูกนิมิต เป็นต้น

5. ศิลปินพื้นบ้านทุกประเภทต้องปรับตัวให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงในสังคมปัจจุบันเพื่อความอยู่รอด เช่น พ่อเพลงแม่เพลงต้องปรับให้มีการร้องเพลงลูกทุ่งประกอบ นักเชิดหุ่นกระบอกหรือนายหนังตะลุงต้องมีการปรับเนื้อหาของเรื่องให้เข้ากับยุคสมัย ลำดับขั้นตอนการแสดงให้รวดเร็วมากขึ้น รวมถึงสถานที่ที่มีความสำคัญ ต้องแสดงในสถานที่ที่สามารถแสดงได้ทั้งในช่วงกลางวันและกลางคืน เช่น โรงภาพยนตร์ เป็นต้น

3.5 ช่างตัดผม

ตั้งแต่สมัยโบราณถึงก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 ช่างตัดผมยังใช้วิธีให้บริการถึงที่ ด้วยกรรมวิธีตัดผมแบบโบราณ มีกรรไกรหนีบเดินไปตามที่ต่าง ๆ กระทั่งสมัยรัชกาลที่ 5 เริ่มมีร้านตัดผมชายมากขึ้น แต่ยังไม่มียุคสมัยสำหรับผู้หญิง ในสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมาเริ่มมีการลงโฆษณาของร้านตัดผมหญิงในหนังสือพิมพ์รายวัน สมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม อาชีพช่างตัดผมเป็นหนึ่งในอาชีพสงวนสำหรับคนไทย กระทั่งในปี พ.ศ. 2542 เมื่อประเทศไทยเกิดปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจ "ต้มยำกุ้ง" รัฐบาลไทยสมัยนั้นได้ทำสัญญาร่วมกับกองทุนการเงินระหว่างประเทศ หรือ ไอเอ็มเอฟ (IMF) และจากสัญญานี้ไทยจึงต้องยกเลิกอาชีพสงวนเพื่อให้ชาวต่างชาติสามารถเข้ามาลงทุนทำธุรกิจในประเทศไทย (สมาคมผู้สื่อข่าวไทย <http://www.whitemedia.org/wma/content/view/3986/7/> วันที่ 30 พฤษภาคม 2553)

3.5.1 ยุคเริ่มต้นช่างตัดผมบริการถึงที่

ร้านตัดผมตั้งแต่สมัยอยุธยากระทั่งรัตนโกสินทร์ก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 ยังไม่ปรากฏ มีแต่ช่างตัดผมเคลื่อนที่ทั้งช่างหญิงและช่างชายโดยใช้กรรมวิธีโบราณ

“ช่างชายเอาเครื่องมือห่อผ้า หรือใส่ถ่ม ช่างหญิงเอาใส่กะโล่หรือกระทาย เทียวเดินไปตามที่ต่างๆ ใครเรียกที่ไหนก็เข้าไปตัดที่นั่น” (เอนก นาวิกมูล 2534 ก: 154)

จากข้อความข้างต้น ผู้วิจัยมีความคิดเห็นเกี่ยวกับการตัดผมและอาชีพตัดผมของชาวบ้านไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่า เหตุที่การเปลี่ยนแปลงทรงผมเป็นเรื่องที่ง่ายสำหรับชาวบ้านในการรับอิทธิพลจากชนชั้นสูงเพราะช่างตัดผมในสมัยนั้นให้บริการถึงที่นั่นเอง

เครื่องมือตัดผมของช่างหญิงชายนั้นเหมือน ๆ กันคือมี ตะกรไทย มีดโกนจีน หวี จี๊ผึ่ง น้ำมันตานี กระจก แต่ของผู้หญิงมีพิเศษเพิ่มออกไปอีกอย่างคือ เขม่า 1 ไม้สอยไร 1 ผืนเช็ดไร 1

“ตะกรไทยเดี๋ยวนี้หาซื้อไม่ค่อยได้ ผู้เขียนเพิ่งไปถ่ายรูปมาจากบ้านทุ่งโพธิ์ทอง จ.อ่างทอง เมื่อปลายปีก่อน (พ.ศ. 2528) มีดโกนจีน ไม้รู้จัก น้ำมันตานี เป็นน้ำมันขี้วัวใส่ผม บังเอิญมีโฆษณา พ.ศ. 2460 มาลงให้ดูคราวนี้ด้วย (ผู้วิจัยไม่ได้นำภาพโฆษณาดังกล่าวมาลงให้ดู เพราะภาพไม่ชัดเจน) เขม่าคือละอองดำ ๆ ที่เกิดจากควันไฟ เอามาผสมกับน้ำมันตานีทาให้ผมดำอย่างที่เราเรียกว่า “จับเขม่า” ไม้สอยไร ผู้เขียนฟังจากแม่ป่าน

แม่เพลง อายุ 80 กว่าปี อยู่วิเศษชัยชาญ อ่างทอง แกว่าแต่ก่อนคนแถบนั้นเอาไม้ไผ่อย่าง ไม้เสียบลูกชิ้นมาผ่าปลายสำหรับหนีบเส้นผม แล้วหมุนดึงเส้นผมออก (ถอนไร) ถอนรอบหัวเจ็บตีฟลิกเหมือนกัน แต่ก็ต้องทนเพราะอยากสวย

เวลาผู้หญิงตัดผมเขาจะกันผมให้พอเหมาะกับศีรษะก่อน แล้วเอาจี๊ผึ่งรวบไว้ คล้ายผมจุกเด็ก จากนั้นจึงตัดผมออกไร แล้วถึงหันมาแต่งผมในไร เสร็จแล้วเอามีดโกนกันหน้ากันคิ้วและต้นคอ ปิดท้ายด้วยการเช็ดเขม่าเป็นอันจบกระบวนการ” (เรื่องเดียวกัน: 154, 159)

3.5.2 เริ่มต้นร้านตัดผมชาย

ตั้งแต่ พ.ศ. 2413 เมื่อรัชกาลที่ 5 จะเสด็จประพาสสิงคโปร์ ชาว ได้โปรดให้ผู้ตามเสด็จไว้ผมยาวแบบฝรั่ง โดยมีเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ บุนนาค) เป็นผู้นำเปลี่ยนทรงผมจากทรงผมปึกเป็นผมยาวทั้งยาวประบ่าและแบบทรงคอกกระตุ่ม จึงเริ่มมีร้านตัดผมชายตั้งแต่สมัยรัชกาลนี้เป็นต้นมา เอนกอ้างอิงจากหนังสือวิชาญานพิเศษ เล่ม 2 หน้า 18 ช่วง พ.ศ. 2429 สรุปได้ว่าที่ถนนบำรุงเมืองนั้น มี “ร้านตัดผมและโกนผม” 6 ร้าน ส่วนสถิติที่ ล.บ. เขียนสมัย พ.ศ. 2434 บอกว่าสมัยนี้ร้านรับตัดผมผู้ชายหลายแห่ง หลายถนนไม่ต่ำกว่า 50 ตำบลๆ หนึ่งๆ มีช่างตัดผมราว 2 – 3 คน เครื่องใช้เครื่องมือก็ทันสมัยขึ้น เช่น ใช้ตะกรฝรั่ง มีดโกนฝรั่งเข้าช่วย (เรื่องเดียวกัน: 159)

ส่วนช่างผู้หญิง เอนกเล่าว่ายังคงใช้วิธีการถึงที่เหมือนช่างโบราณที่ได้กล่าวถึงแล้วในตอนต้น

อย่างไรก็ตาม เมื่อตั้งคำถามว่าทำไมร้านตัดผมชายจึงเริ่มขึ้นก่อนร้านตัดผมหญิง เพศที่รักสวยรักงาม เอนกเองก็ตั้งคำถามในประเด็นนี้เช่นกัน

“น่าแปลกที่เพศรักสวยรักงามกลับมาดำเนินธุรกิจความงามช้ากว่าบุรุษ ถ้าลองใคร่ครวญหาเหตุผลก็คงเนื่องจากการตัดผมนี้ค่อนข้างจะเป็นกิจส่วนตัว น่าจะยังเห็นไม่เหมาะที่ผู้หญิงจะไปเที่ยวนั่งตัดผมประเจิดประเจ้ออยู่ตามร้านนอกบ้านเช่นนั้นกระมัง แม้ร้านตัดผมสมัยหลังก็ยังมีเครื่องบังตาอยู่ มาถึงร้านยุคล่าสุดเร็ว ๆ นี้ จึงกลับมีแนวโน้ม จะเปิดเผยกันมากขึ้น โดยหันมาติดกระจกใสแจ๋ว มองทะลุเข้าไปเห็นได้หมดทั้งสระ ซอย ม้วน อบ ฯลฯ เลยทีเดียว” (เรื่องเดียวกัน: หน้าเดิม)

จากข้อความข้างต้นของเอนก แสดงให้เห็นว่าหญิงไทยในยุคสมัยรัชกาลที่ 5 กับหญิงไทยในสมัยปัจจุบัน ช่างแตกต่างกันเหลือเกินในการใช้ชีวิต แต่สิ่งหนึ่งที่เหมือนกันไม่ว่าจะเป็นยุคไหนสมัยไหนคือ การรักสวยรักงาม

สำหรับค่าตัดผมนั้น เอนกเล่าว่าสมัยก่อนค่าจ้างปกติคือ หัวละ 1 เฟื้อง เทียบได้กับราคาปลาหนึ่งแข่งหนึ่งเท่านั้นเอง เมื่อเทียบกับปัจจุบัน (เอนกเขียน 16 พฤศจิกายน 2529)

สรุปได้ว่าหลังจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เสด็จกลับจากประพาสสิงคโปร์และชวา ร้านตัดผมชายก็เกิดขึ้นก่อน อาจเพราะวิถีชีวิตของคนไทยสอนให้รักนวลสงวนตัว จึงยังไม่มีร้านตัดผมหญิง กระทั่งสมัยรัชกาลที่ 6 เมื่อวัฒนธรรมการใช้ชีวิตของตะวันตกเริ่มแพร่เข้ามาในสังคมไทย ร้านตัดผมของผู้หญิงก็เริ่มมีขึ้น สังเกตได้จากโฆษณาร้านตัดผมในหน้าหนังสือพิมพ์รายวันสมัยนั้น กระทั่งถึงทุกวันนี้ร้านตัดผมในเมืองไทยผุดขึ้นราวกับดอกเห็ด ดังคำพังเพยที่ว่า “ไถ่งามเพราะชน คนงามเพราะแต่ง” ช้าบางร้านก็มีทั้งช่างหญิงและช่างชายในร้านเดียวกัน เพื่อบริการแก่ลูกค้าทั้งชายและหญิง นี่เป็นเรื่องหนึ่งที่แสดงได้ถึงความเท่าเทียมกันในสังคมไทยทุกวันนี้

จากงานเขียนของเอนกในเรื่องของช่างตัดผม แสดงให้เห็นมุมมองชีวิตชาวบ้านดังนี้

1. หญิงไทยถือว่าการตัดผมเป็นกิจธุระส่วนตัว ดังนั้น กิจการร้านตัดผมหญิงจึงถือกำเนิดขึ้นช้ากว่าร้านตัดผมชายที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ก่อนหน้าจะมีร้านตัดผมเป็นช่างตัดผมเคลื่อนที่ที่ไปตามบ้านเรือนโดยใช้กรรมวิธีการตัดแบบโบราณคือมีกรรไกรไทยและมีดโกน

2. ชาวบ้านไทยเริ่มรับวัฒนธรรมตะวันตกอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 6 ร้านตัดผมหญิงจึงเกิดขึ้น ดังจะเห็นได้จากโฆษณาร้านตัดผมในหน้าหนังสือพิมพ์รายวันในสมัยนั้น

3.6 โฆษณา

โฆษณาในความหมายของเอนก นาวิกมูล ไม่ได้เขียนในลักษณะของการประกอบอาชีพของคนในสังคมไทย แต่ผู้วิจัยเห็นว่าโฆษณาคือสิ่งที่จะสะท้อนภาพของธุรกิจในประเทศไทยได้และสะท้อนชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทย ในที่นี้ผู้วิจัยจึงได้นำเรื่อง “โฆษณา” เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของเรื่องการประกอบอาชีพ

การโฆษณาในสมัยรัชกาลที่ 5 ใช้ว่า “แจ้งความ” เช่นที่ปรากฏยุคแรกๆ ในหนังสือ “สยามไสมย” พ.ศ. 2425 สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา นอกจากหมายถึงการ โฆษณาสินค้าแล้วยังหมายถึง ประกาศ (notice) และการบอกกล่าวทั่วไปด้วย (เอนก นาวิกมูล 2535 : 11)

โฆษณาในเมืองไทย จากหลักฐานเก่าสุดที่ค้นพบคือในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นโฆษณาขายยาควินิน ลงในบางกอกริคอร์ดเดอร์ เล่ม 1 ใบ 8 (ปีที่ 1 ฉบับที่ 8) เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2388 หน้า 32

“โฆษณาขายยาควินิน เป็นโฆษณาภาษาไทย ข้อความโฆษณานั้น ที่จริงมีเนื้อหาต่อเนื่องมาจากบทความใหญ่ที่กล่าวถึงไข้จับสั่นอันสามารถแก้ไขได้ด้วยยาควินิน

โฆษณาขายยาควินิน มีเนื้อความ โดยย่อว่า แต่ก่อนยานี้มีขายที่ตึกหันแตร (คือ ห้างนายฮันเตอร์ พ่อค้าชาวอังกฤษ) บัดนี้เขาเอามาฝากขายที่บ้านหมอบรัดเลย์แล้วด้วย ถ้าใครจะซื้อ ก็จะขายในราคาเดียวกับทางตึกหันแตร ไม่ได้คิดเอากำไรเลย ประสงค์จะสงเคราะห์คนทั้งปวงเท่านั้น โฆษณานี้เข้าใจว่าจะลงครั้งแรก และลงครั้งเดียว เพราะหลังจากนั้นก็ไม่มีปรากฏข้อความดังกล่าวให้ได้พบเห็นอีก” (เรื่องเดียวกัน 13)

รัชกาลที่ 4

โฆษณาเก่าสุดตีพิมพ์ในหนังสือ บางกอก ริคอร์ดเดอร์ (Bangkok Calender) หน้า 114 ลงวันที่ 1 มกราคม ค.ศ. 1862 หรือ พ.ศ. 2405 เป็นการป่าวประกาศกิจการพิมพ์ต่างๆ ของโรงพิมพ์ หมอบรัดเลย์ (ภาษาอังกฤษ) เป็นต้นว่ารับจ้างพิมพ์หนังสือภาษาไทย ภาษาฝรั่ง ขายสมุด และรับจ้างเข้าเล่มหนังสือทั้งหลายให้แก่ผู้สนใจทั่วไป

ส่วนโฆษณาไทยชิ้นแรก ตีพิมพ์ในหนังสือ บางกอก ริคอร์ดเดอร์ ฉบับภาษาไทย 1 พฤษภาคม ค.ศ. 1865 หรือ พ.ศ. 2408 ปีที่ 1 ฉบับที่ 5 เป็นโฆษณาของหมอบรัดเลย์เช่นเดียวกับฉบับภาษาอังกฤษ แต่ข้อความต่างกัน (เรื่องเดียวกัน 27)

สมัยรัชกาลที่ 4 ยังมีโฆษณาชิ้นอื่นๆ อีกมากมาย อาทิ โฆษณาเลหลังข้าวของต่างๆ โดยบริษัทเวอร์จิน มี โตะ เก้าอี้ เติง โตะเครื่องแป้ง ฯลฯ บางกอก ริคอร์ดเดอร์ ฉบับวันพุธที่ 15 พฤศจิกายน ค.ศ. 1865 (พ.ศ. 2408) หน้า 211 โฆษณารับจ้างถ่ายรูปของมิตเตอร์ เอ แชนเลอร์, ฟรานซิสจิดร หรือ นายจิดร ต้นตระกูลจิดราคินี และ โฆษณาขายหนังสือนิราศลอนดอน บางกอก

ริคอร์ดเดอร์ ฉบับวันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2408 หน้า 193 โฆษณาโรงเรียนภาษาอังกฤษสำหรับเด็ก บางกอก ริคอร์ดเดอร์ ฉบับวันที่ 1 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1866 (พ.ศ. 2409) โฆษณาขายหนังสือคิคชันนารี อังกฤษ-ไทย ที่เพิ่งออก ของหมอบรัดเลย์และโฆษณาของช่างทำ ช่างซ่อมนาฬิกา บางกอก ริคอร์ดเดอร์ ฉบับวันที่ 12 มิถุนายน ค.ศ. 1866 (พ.ศ. 2409) หน้า 92 โฆษณารับจ้างเลหลังและประกาศเรื่องซื้อเครื่องทำโซดาและน้ำมะนาว และทำน้ำทั้งสองชนิดขาย บางกอก ริคอร์ดเดอร์ พ.ศ. 2409 ฯลฯ (เรื่องเดียวกัน: 19-38)

สมัยรัชกาลที่ 5

หนังสือโฆษณาโดยเฉพาะของเมืองไทยที่เอนกยังไม่สามารถชี้ขาดได้ว่าฉบับใด เก่ากว่า ระหว่าง Bangkok Advertiser และ Siam Daily Advertiser ซึ่งออกในปี พ.ศ. 2411 โดย หมอสมิธ (Samuel Jones Smith) ทั้งสองฉบับ เนื่องจากเอนกยังไม่พบต้นฉบับ Bangkok Advertiser ฉบับปฐมฤกษ์

หน้าปก Siam Daily Advertiser ฉบับเดือนตุลาคม พ.ศ. 2411 มีโฆษณาต่างๆ มากมาย เช่น โฆษณาขายร่ม (มีร่มสปริงด้วย) ขายน้ำโซดา น้ำมะเน็ด แข็งความ โรงแรม เรือเมล์ ร้านถ่ายรูป และการเลหลังของ เป็นต้น (เรื่องเดียวกัน: 46)

โฆษณาที่ตีพิมพ์ในหนังสือ ดร. โจนวาท ฉบับวันอังคาร แรม 7 ค่ำ เดือน 8 พ.ศ. 2417 ปีที่ 1 หน้า 48 มาลง เป็นโฆษณาของห้างแรมเซ (Ramsay Wake & Company)⁸ ขายเครื่อง แต่งตัวหญิงชายแบบฝรั่ง เครื่องทหารและรับส่งของหลวง ตั้งอยู่ถนนบำรุงเมือง, ห้างมาแลบยูเลียน (Malherbe, Jullien & Co.) ขายเครื่องประดับราคาแพง ตั้งอยู่ย่านกระตี่จีน และโฆษณาของ อุ้งบางกอกค็อก (Bangkok Dock)⁹ อยู่แถวยานนาวา (พ.ศ. 2535 ก็ยังคงมีอยู่ ใช้ชื่อ อุ้งกรุงเทพ) (เรื่องเดิม)

สยามไสมย ฉบับวันพุธ แรม 5 ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะแม จ.ศ. 1245 (พ.ศ. 2426) ปีที่ 2 ฉบับที่ 10 หน้า 82 ลงถึงความของห้างฟอล์ค แอนด์ ไบเด็ค¹⁰ ขายของเล่นเด็กต้อนรับคริสต์มาส

⁸ ห้างแรมเซ ถนนบำรุงเมือง จากหนังสือความทรงจำ ตอนที่ 5 กล่าวว่าห้างนี้ “ตั้งอยู่ ณ เมือง กาลกัตตา พอเสด็จกลับก็ตามเข้ามาตั้งที่ตีถนนบำรุงเมืองซึ่งสร้างใหม่ตรงวงเวียนสี่แยก รับทำ เครื่องแต่งตัวอย่างฝรั่ง (คือเดิมของห้างแบคแมนสมัยนี้)” หมายความว่าเข้ามาหลังจากรัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดียน พ.ศ. 2414

⁹ อุ้งบางกอก ค็อก เป็นอยู่ต่อเรือที่มีชื่อเสียงมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4

¹⁰ ห้าง Falck & Beidek ชื่อไทยว่าห้างสิงโต ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2421 ถนนเจริญกรุง (ตรอกซาเตอร์ แบนด์ ปัจจุบัน) สั่งของจากอังกฤษ สหรัฐอเมริกาสารพัดอย่าง

และปีใหม่ ขายการ์ด สมุดจด จักรเย็บผ้าซิงเกอร์ นาฬิกาพก กำปั้นเก็บเงิน ของกระป๋องและของกิน ของใช้จากนอกมากมาย

บางกอกไทมส์ ฉบับวันที่ 11 กันยายน ค.ศ. 1889 (พ.ศ. 2432) หน้า 8 ลงโฆษณา ขายน้ําแข็ง ทำจากน้ำฝน กรองอย่างสะอาด มีจำหน่ายที่โรงแรม โอเรียนเต็ล ผู้เป็นเจ้าของคือ บริษัท แอนเดอร์สัน

บางกอกไทมส์ ฉบับวันที่ 10 มกราคม ค.ศ. 1891 (พ.ศ. 2434) ลงแจ้งความของร้าน ตุงฮับ ว่าก่อตั้งในปี พ.ศ. 2429 เป็นร้านรับจ้างซักเสื้อผ้าสุภาพบุรุษสุภาพสตรีชั้นหนึ่ง มีช่างซักเป็น ชาวกวางตุ้ง ให้ทดลองซักฟรีก่อนด้วย เอนกสันนิษฐานว่าอาจเป็นร้านซักผ้ารุ่นแรกๆ ของไทย (เรื่องเดียวกัน หน้า 67) และในฉบับเดียวกันมีโฆษณาของห้างแบคแมน¹¹ อยู่ถนนบำรุงเมือง ใกล้สะพานช้างโรงสี (เดิมเคยเป็นห้างแรมเซ) ขายเป็นเครื่องแต่งตัวต่างๆ เช่น หมวก ชุดแต่งงาน ชุดไวท์ทักซ์ และชุดพิเศษอื่นๆ ตามสั่ง

ส่วนโฆษณาอื่นๆ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่เอนกยกตัวอย่างในหนังสือ โฆษณาไทย สมัยแรก นั้น มีอีกเป็นจำนวนมาก เช่น โฆษณาร้านถ่ายรูปฟรานซิสจิตร แอนด์ ซัน (บางกอกไทมส์ ฉบับวันพุธที่ 16 กันยายน ค.ศ. 1891) โฆษณาขายจักรยาน¹² จากสิงคโปร์รี่หือ รอยัล ไชโค (บางกอกไทมส์ ฉบับวันที่ 5 ตุลาคม ค.ศ. 1892) โฆษณาขายพิมพ์ดีดสมิทธิพรเมียรภาษาไทย¹³ ผู้สนใจติดต่อได้ที่ห้างขายยาอังกฤษ อีกอันเป็นโฆษณาฉาย “หนัง” ด้วยโคมฉายพิเศษของโปรเฟสเซอร์ เอ็ม.สเทิร์นเบิร์ก ตรงบริเวณห้างแบคแมน ถ.เจริญกรุง (บางกอกไทมส์ ฉบับวันที่ 10 ธันวาคม ค.ศ. 1892) โฆษณาขายปฏิทิน ของ ก.ศ.ร.กุหลาบ เจ้าของหนังสือสยามประเภท หน้าวัดราชบพิธ ถนนเฟื่องนคร (สยามประเภท ฉบับวันที่ 11 เมษายน ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) เล่ม 4 ตอน 18) โฆษณา

¹¹ ห้างนี้เป็นอีกห้างหนึ่งที่มีชื่อเสียงมาก มักได้ยินกล่าวในหนังสือเก่าเสมอ เครื่องแต่งตัวอาหารและของหลวงก็สั่งจากที่นี่มาก ทำให้ได้รับพระราชทานตราแผ่นดินเป็นเกียรติยศด้วย ท้ายโฆษณายก ว่าสาขาใหม่เพิ่งเปิดที่ถนนเจริญกรุง ใกล้ถนน โอเรียนเต็ล ก่อตั้งเมื่อ 1 มกราคม พ.ศ. 2427

¹² จักรยานเข้ามาเมืองไทยเมื่อต้นสมัย รัชกาลที่ 5 แล้วแพร่หลายมากในหมู่นักขี่จักรยานในคอนปลาญ รัชกาล ถึงกับมีการแข่งและนารถจักรยานเข้าขบวนแห่บุปผชาติกันเลยทีเดียว

¹³ พิมพ์ดีดสมิทธิพรเมียรภาษาไทยรุ่นแรกๆ สมัยรัชกาลที่ 5 ลักษณะคล้ายกับรูปที่ปรากฏในโฆษณา ตัวอักษรมีทั้งหมด 84 เป็น เวลาพิมพ์ ก้านพิมพ์จะตีขึ้น ไปข้างบนเหมือนคนนอนหงายเขียน หนังสือ เอ็ดวิน ฮันเตอร์ แมคฟาร์แลนด์ เป็นผู้ประดิษฐ์พิมพ์ดีดภาษาไทยคนแรก (ใช้เครื่องของ บริษัทสมิทธิพรเมียร อเมริกา) เขานำพิมพ์ดีดเครื่องแรกเข้ามาถึงเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2435 ปีเดียวกับที่ ลงโฆษณาในบางกอกไทมส์ ต่อมาพิมพ์ดีดยี่ห้อนี้ได้ใช้กันแพร่หลายเป็นเวลานาน

ของห้างศิโยง แอนด์ซัน ขายแผ่นเสียงเพลงไทยตราต่างๆ มีทั้งเพลงร้องและการละเล่นพื้นบ้านพื้นเมือง เช่น เพลงแอ่วลาว เพลงฉ่อย แห่เทศน์ เป็นต้น (สยามออบเซอร์เวอร์ วันพุธที่ 16 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1910)

สมัยรัชกาลที่ 6 - รัชกาลที่ 8

สินค้าที่ลงโฆษณาสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมาถึงสมัยรัชกาลที่ 8 มีทั้งสินค้านำเข้าจากต่างประเทศและสินค้าผลิตในประเทศ น่าสังเกตว่าสินค้าที่ผลิตในประเทศหลายชนิดเริ่มนิยมลงโฆษณามากขึ้น อาจเพราะสื่อสิ่งพิมพ์เริ่มมีจำนวนมากขึ้นและแพร่หลายในสามัญชนมากขึ้นนั่นเอง เช่น โฆษณาขายน้ำมันตานีสำหรับใส่ผม ของร้านประดิษฐ์สุคนธา (จินโนสยามวารศัพท์ วันพฤหัสบดีที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2460 หน้า 6) โฆษณาขายน้ำมันตราปลาตะเพียน ของห้างวิริยะพานิช (จินโนสยามวารศัพท์ วันเสาร์ที่ 5 มีนาคม พ.ศ. 2463 หน้า 6) โฆษณาขายน้ำมันหอมมะลิตราไก่ ของห้างเอ สุเชนแอนเซนซ์ ถ.พาหุรัด (ยามาโต วันอังคารที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2465 หน้า 7) โฆษณาขายยาสีฟันโกเมศ ใส่อับ อับละ 25 สตางค์ (ยามาโต วันจันทร์ที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2465 หน้า 7) โฆษณาขายน้ำอบไทยตราไก่ ห้างเอสุเชนแอนเซนซ์ ถ.พาหุรัด (ยามาโต วันจันทร์ที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2465 หน้า 7)

“น้ำมันตานีอย่างดีหอมแรง 5 เท่าของน้ำมันตานีสามัญ มีกลิ่นหอมต่างกัน 4 ชนิด คือ 1 กลิ่นกุหลาบ 2 พืชชาติ 3 กะดินเหลือง 4 สายหยุด ท่านสุภาวะสตรีและท่านบรรดาศักดิ์สตรีได้นิยมชอบใช้มาก ถ้าจะซื้อเป็นจำนวนมากหลายโหลจะลดให้มากตามจำนวนที่ซื้อ ถ้าซื้อมากก็ลดมากขึ้นไปตามจำนวนเงินที่ซื้อ แต่อย่างไรก็ดีคงจะถูกกว่าราคาเมืองนอกหลายเท่าเป็นแน่นอน น้ำมันชนิดนี้ขาดคราวมาหลายเดือน เพราะขวดเข้ามาไม่ทัน เวลาซื้อขวดที่เข้ามาถึง ถ้าเข้าไปขวดจะหมดเสียอีก ขอเชิญชมเสียเร็วๆ” (จินโนสยามวารศัพท์ วันพฤหัสบดีที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2460 หน้า 6)

ข้อน่าสังเกตของโฆษณาในอดีตดังตัวอย่างข้างต้น (น้ำมันตานี) จะเห็นว่ารูปแบบของโฆษณาเป็นการแจ้งข่าวเกี่ยวกับสินค้าให้ทราบเท่านั้น โดยเน้นการใช้ภาษาเรียบๆ ไม่มีกลเม็ดและลีลาตามอารมณ์ของสังคมเช่นโฆษณาในปัจจุบัน

จากเรื่องโฆษณาในงานเขียนของเอนก นาวิกมูล สะท้อนชีวิตชาวบ้านในมุมมองดังนี้

1. สาธารณสุขของไทยในอดีตยังไม่ก้าวหน้า จะเห็นจากแจ้งความขายยาควินิน (ยาแก้ไข้) ในหนังสือพิมพ์บางกอกริคอร์ดเดอร์ สมัยรัชกาลที่ 3

2. ชาวบ้านเริ่มใช้สินค้าอุปโภคบริโภคที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ ได้แก่ โชดา น้ำมันมะเน็ด (หรือน้ำมันมะนาว) เครื่องพิมพ์คัด จักรเย็บผ้า นาฬิกาพก จักรยาน เครื่องแต่งตัว เครื่องประดับ

ของเล่นเด็กต้อนรับเทศกาลคริสต์มาสและปีใหม่ ฯลฯ จะเห็นว่าสินค้าบางประเภทเป็นสินค้าฟุ่มเฟือย แสดงว่าคนไทยเริ่มรับวัฒนธรรมตะวันตกในการใช้สินค้าฟุ่มเฟือย

3. การศึกษาสมัยใหม่เริ่มเข้าสู่สังคมไทย เห็นได้จากโฆษณาโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษสำหรับเด็ก, โฆษณาขายหนังสือนิราศลอนดอน โฆษณาขายหนังสือดิคชันนารีอังกฤษ-ไทย ที่เพิ่งออก ของหมอบรัดเลย์ ฯลฯ

4. ชาวบ้านเริ่มรู้จักประติมากรรมจากต่างประเทศ เช่น เครื่องพิมพ์ดีด นาฬิกาพก จักรยาน ฯลฯ ประติมากรรมเหล่านี้ล้วนมีประโยชน์กับสภาพความเป็นอยู่ของคนไทย

5. ชาวบ้านรับวัฒนธรรมการจับจ่ายสินค้าในห้าง หลังจากที่มีห้างต่างๆ เข้ามาดำเนินกิจการในประเทศไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เช่น ห้างแรมเซ ห้างมาแลบยูเลียน ห้างฟอล์คแอนด์ไบเค็ค ห้างแบคแมน ฯลฯ

6. จากโฆษณาในสมัยรัชกาลที่ 6 – 8 จะเห็นว่าชาวบ้านในเมืองเริ่มผลิตสินค้าเพื่อการค้ามากขึ้น เช่น โฆษณาขายน้ำมันตานิสำหรับใส่ผม น้ำมันตราปลาตะเพียน น้ำมันหอมมะลิตราไก่ ยาสีฟัน น้ำมันไทยตราไก่ ฯลฯ

จากงานเขียนของเอนก นาวิกมูล เรื่องการประกอบอาชีพ วิเคราะห์ได้ดังนี้

1. การเปิดประเทศหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398 รวมถึงการปฏิรูปโครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมในสมัยรัชกาลที่ 5 มีผลให้การประกอบอาชีพของคนไทยเริ่มมีความหลากหลายมากขึ้น โดยเฉพาะอาชีพอิสระ เช่น อาชีพถ่ายรูป อาชีพศิลปินพื้นบ้าน อาชีพช่างตัดผม ฯลฯ

2. อาชีพช่างถ่ายรูป สะท้อนให้เห็นถึง

2.1 การรับวัฒนธรรมตะวันตกของชาวบ้านในสมัยก่อนว่าเป็นการรับผ่านราชสำนักสู่สามัญชน ดังเช่นวิวัฒนาการด้านการถ่ายรูปที่เริ่มต้นจากราชสำนักก่อน แล้วค่อยแพร่ถึงชาวบ้านในเมืองในเวลาต่อมา

2.2 วิถีชีวิตชาวบ้าน เช่น การไว้ผม การแต่งกาย รวมทั้งสภาพบ้านเมืองสมัยก่อน สะท้อนผ่านภาพถ่ายที่ถ่ายโดยช่างภาพสมัยโบราณ ได้เป็นอย่างดี

3. อาชีพศิลปินพื้นบ้าน สะท้อนให้เห็นถึง

3.1 ชาวบ้านไทยว่าเป็นผู้ที่มิניสักรักความสนุกสนาน จะเห็นได้จากความนิยมในการชมมหรสพยามว่างของชาวบ้านในเวลานั้น

3.2 ชาวบ้านไทยเป็นผู้มีน้ำใจ จะเห็นได้ว่าเมื่อจัดให้มีการแสดงมหรสพในที่ใด ผู้เป็นเจ้าของภาพจะต้องจัดหาข้าวปลาอาหารไว้เลี้ยงต้อนรับคณะแสดงและผู้เข้าชมเป็นธรรมเนียม

3.3 วัดมีบทบาทสำคัญในชีวิตสังคมของชาวบ้านไทยสมัยก่อนอย่างมาก เพราะนอกจากจะเป็นที่ที่ชาวบ้านมาพึ่งพิงและทำบุญร่วมกันแล้ว ยังเป็นสถานที่ที่ชาวบ้านสามารถใช้เป็นที่ชุมนุมและทำกิจกรรมร่วมกันในทางสังคม ดังเช่น การแสดงของพ่อเพลงแม่เพลง การแสดงหุ่นกระบอก และการเชิดหนังตะลุง ที่นอกจากจะเล่นได้ทุกงานแล้ว ยังมักเล่นตามวัดด้วย เช่น งานฉลองกุฏิ งานบวชนาค งานวัด งานศพ งานฝังลูกนิมิต เป็นต้น

3.4 ศิลปินพื้นบ้านทุกประเภทต้องปรับตัวให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงในสังคมปัจจุบันเพื่อความอยู่รอด เช่น พ่อเพลงแม่เพลงต้องปรับให้มีการร้องเพลงลูกทุ่งประกอบ นักเชิดหุ่นกระบอกหรือนายหนังตะลุงต้องมีการปรับเนื้อหาให้เข้ากับยุคสมัย ลำดับขั้นตอนการแสดงให้รวดเร็วมากขึ้น รวมถึงสถานที่ที่มีความสำคัญ ต้องแสดงในสถานที่ที่สามารถแสดงได้ทั้งกลางวันและกลางคืน เช่น โรงภาพยนตร์ เป็นต้น

4. อาชีพช่างตัดผม สะท้อนให้เห็นว่า

4.1 การตัดผมของหญิงไทยถือเป็นกิจธุระส่วนตัว ดังนั้น กิจการร้านตัดผมหญิงจึงถือกำเนิดขึ้นช้ากว่าร้านตัดผมชายที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ก่อนหน้าจะมีร้านตัดผมเป็นช่างตัดผมเคลื่อนที่ที่ไปตามบ้านเรือน โดยใช้กรรมวิธีการตัดแบบโบราณคือมีกรรไกรไทยและมีดโกน

4.2 ชาวบ้านไทยเริ่มรับวัฒนธรรมตะวันตกอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 6 ร้านตัดผมหญิงจึงเกิดขึ้น เห็นได้จากโฆษณาร้านตัดผมในหน้าหนังสือพิมพ์รายวันสมัยนั้น

5. โฆษณา สะท้อนให้เห็นถึง

5.1 สาธารณสุขของไทยในอดีตยังไม่ก้าวหน้า จะเห็นจากแจ้งความขายยาควินิน (ยาแก้ไข้) ในหนังสือพิมพ์บางกอกเรคอร์ดส์ สมัยรัชกาลที่ 3

5.2 ชาวบ้านเริ่มใช้สินค้าอุปโภคบริโภคที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ ได้แก่ โซดา น้ำมะเน็ด (หรือน้ำมะนาว) เครื่องพิมพ์ดีด จักรเย็บผ้า นาฬิกาพก จักรยาน เครื่องแต่งตัว เครื่องประดับ ของเล่นเด็กต้อนรับเทศกาลคริสต์มาสและปีใหม่ ฯลฯ จะเห็นว่าสินค้าบางประเภทเป็นสินค้าฟุ่มเฟือย แสดงว่าคนไทยเริ่มรับวัฒนธรรมตะวันตกในการใช้สินค้าฟุ่มเฟือย

5.3 การศึกษาสมัยใหม่เริ่มเข้าสู่สังคมไทย เห็นได้จากโฆษณาโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษสำหรับเด็ก, โฆษณาขายหนังสือนิราศลอนดอน โฆษณาขายหนังสือดิคชันนารีอังกฤษ-ไทย ที่เพิ่งออก ของหมอบรัดเลย์ ฯลฯ

5.4 ชาวบ้านเริ่มรู้จักประดิษฐกรรมจากต่างประเทศ เช่น เครื่องพิมพ์ดีด นาฬิกาพก จักรยาน ฯลฯ ประดิษฐกรรมเหล่านี้ล้วนมีประโยชน์กับสภาพความเป็นอยู่ของไทย

5.5 ชาวบ้านรับวัฒนธรรมการจับจ่ายสินค้าในห้าง หลังจากที่มีห้างต่างๆ เข้ามาดำเนินกิจการในประเทศไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เช่น ห้างแรมเซ ห้างมาแลบยูเลียน ห้างฟอล์คแอนด์ไบเค็ค ห้างแบคแมน ฯลฯ

5.6 จากโฆษณาในสมัยรัชกาลที่ 6 – 8 จะเห็นว่าชาวบ้านในเมืองเริ่มผลิตสินค้าเพื่อการค้ามากขึ้น เช่น โฆษณาขายน้ำมันตานีสำหรับใส่ผม น้ำมันตราปลาตะเพียน น้ำมันหอมมะลิ ตราไก่ ยาสีฟัน น้ำอบไทยตราไก่ ฯลฯ

ตอนที่ 4 ความเชื่อและพิธีกรรม

จากการศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมในงานเขียนของเอนก พบว่าเอนกได้เขียนเกี่ยวกับความเชื่อและพิธีกรรมของชาวบ้านในด้านต่างๆ ได้แก่ การกินหมาก การคลอดบุตร ศาลา นือทาน ความเชื่อเรื่องการไว้ผมจุก แกละ การรับท้าวข้าว การแรกนาขวัญกับพีชมงคล การไหว้พระบาท และลอยกระทงของราษฎร ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป ดังนี้

4.1 การกินหมาก

การกินหมากของคนไทยมีมายาวนานตั้งแต่สมัยอยุธยา กระทั่งเปิดประเทศรับอารยธรรมตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดฟันให้ชาวก่อนเดินทางเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 พ.ศ. 2440 ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 6 พระองค์มีพระราชนิมิตเรื่องฟันขาว และมีราชสำนักเป็นผู้นำเรื่องฟันขาว แต่ราชนิมิตนี้ยังไม่แพร่หลายถึงชาวบ้านที่ยังนิยมการเคี้ยวหมากอยู่ กระทั่งมีการห้ามคนไทยเคี้ยวหมากอย่างจริงจังเมื่อจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี

ตั้งแต่สมัยอยุธยา คนไทยทั้งหญิงและชายนิยมกินหมากเพราะมีความเชื่อว่าน้ำหมากจะทำให้ฟันเป็นสีดำ สวยงาม นอกจากหมากแล้วยังมีหลักฐานว่าคนไทยนิยมจัดฟันให้ดำด้วยวัสดุประเภทต่างๆ เช่น ชี จากคำบอกเล่าของ น. ณ ปากน้ำ ว่าเคยเห็นคนเอา ชี ทำจากกะลามะพร้าวเผาไฟจนยางกะลาออก เอาขี้มาใส่จัดฟันให้เป็นสีดำ คำว่า ชี พจนานุกรมแปลว่า ยาสีฟันโบราณ ใช้สีเพื่อให้ฟันดำ สี หรือ ชี ก็เรียก แต่พจนานุกรมไม่ได้บอกว่าทำมาจากอะไร (เอนก นาวิกมูล 2537: หน้า 38)

มีข้อสันนิษฐานงานเขียนของเอนกกับความเชื่อที่ว่าคนไทยนิยมทำให้ฟันเป็นสีดำ เพราะถือเป็นความงามอย่างหนึ่ง ดังคำบอกเล่าของ มิชซังपालเลกัวซ์ ที่พำนักในเมืองไทยระหว่างรัชกาลที่ 3 ถึง รัชกาลที่ 4 ว่า

“...ธรรมเนียมการกินหมากหรือเคี้ยวหมากนี้ทำให้ฟันดำ (ซึ่งในประเทศนี้ถือว่าเป็นความงามอย่างหนึ่ง) เป็นวิธีการกำจัดกลิ่นเหม็นปาก และถ้ากินหมากแต่พอสถานประมาณ ก็

ได้ประโยชน์ในทางรักษาฟันให้มั่นคง... คนที่ติดการกินหมากนี้มีความอยากเคี้ยวหมาก สมมุติว่าเวลาหิวจัด ให้เลือกเอาระหว่างอาหารกับหมากพลูคำหนึ่ง ท่านยอมแน่ใจได้ว่า เขาจะต้องเลือกเอาข้างหมากกับพลูทันที” (สันต์ ท. โกมลบุตร แปล 2520: 117)

กระทั่งสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อพระองค์เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกในปี พ.ศ. 2440 จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงเรื่องฟันค้ำมาเป็นฟันขาว ทั้งนี้เพื่อปรับตัวให้เป็นที่ไปตามอารยประเทศที่จะเสด็จไปเยี่ยมเยียน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาของพระองค์เองที่ทรงมีถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ลงวันที่ 7 เมษายน ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) ที่เอนกได้อ้างในบทความ “กว่าจะเป็นคนฟันขาว” ในอยู่อย่างชาวสยาม สรุปได้ว่า เมื่อทรงลงมือเอากำถ่านฟัน รู้สึกเคี้ยวๆ ทำให้คลื่นไส้ มองเห็นฟันขาวเพียงซีกเดียว หมอจะรับจัดการต่อ แต่พระองค์ยังลืมหิวเรียกหาหมากอยู่รำไป (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2537: 43)

เอนกได้ตั้งข้อสังเกตจากพระราชนิพนธ์ไกลบ้าน ฉบับที่ 1 คินที่ 8 ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนิพนธ์ไว้ว่า “วันนี้เป็นวันหลังที่สุดที่จะได้กินกับเข้าไทย ได้ขยักเข้าแซ่ไว้กินที่นี่ และกินหมากเป็นคำหลังที่สุดด้วย เลิกอย่างไทยๆ กันหมด” แสดงว่าแม้พระองค์จะขัดพระทนต์ให้ขาวก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 แต่เมื่อกลับถึงเมืองไทย ก็ยังคงเสวยพระศรีเช่นเดิม

“พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน มีขึ้นเมื่อเสด็จยุโรปครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2450 เพราะฉะนั้นเมื่ออ่านถึงตอนนี้ก็ต้องไม่หลง ว่าเรื่องขัดพระทนต์ ในครั้งแรกนั้นทรงขัดไปแล้ว แต่เมื่อเสด็จมาเมืองไทยก็ยังคงเสวยพระศรีเหมือนเดิม ส่วนพระทนต์นั้น เข้าใจว่า รัชกาลที่ 5 จะทรงไว้ขาวตลอดมาแล้วกระมัง” (เรื่องเดียวกัน: 45)

ข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความคิดของเอนกที่ว่า รัชกาลที่ 5 ทรงไว้พระทนต์ขาวตั้งแต่เริ่มเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 กระทั่งตลอดสมัยของพระองค์

ในสมัยรัชกาลที่ 6 ทรงมีพระราชนิพนธ์ฟันขาว เอนกอ้างถึงบทความ “เครื่องหมายแห่งความรุ่งเรืองคือสภาพแห่งสตรี” หนังสือพิมพ์วิทยากร เล่มที่ 18 ตอนที่ 10 วันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2461 ที่รัชกาลที่ 6 ทรงใช้นามแฝงว่า “รามจิตติ” ที่ทรงกล่าวว่า “ซึ่งคนฟันดำอย่างที่สุด” (เอนก นาวิกมูล 2547 ก: 124 – 125)

จะเห็นว่า ผู้นำการเปลี่ยนแปลงเรื่องการเคี้ยวหมาก เพื่อให้ฟันขาว ก็คือราชสำนักนั่นเอง อย่างไรก็ตามการเลิกเคี้ยวหมากก็ยังไม่เผยแพร่สู่ชาวบ้านทั่วไป เห็นได้จากการที่มีผู้ผลิตหมากสำเร็จขึ้นมาจำหน่าย ทราบจากโฆษณาขายหมากสำเร็จในหนังสือประชาสงเคราะห์ พ.ศ. 2474 เนื้อความในโฆษณากล่าวถึงโทษของการเคี้ยวของหวาน เพราะจะทำให้เกิดกรด และกรดจะกัดฟันเปื่อยเป็นโพรง แต่จะชี้ชวนให้เป็นประโยชน์ของการเคี้ยวหมากสำเร็จแทนว่าจะ

ทำลายฤทธิ์ของกรดที่กัดฟันให้เป็นโพรง โฆษณาโดยร้านสมบุญพาณิชย์ ชื่อร้านสันนิษฐานว่าเป็นชื่อลูกคนแรกของนายทองคำ นิ่มนวล อดีตเสนาารักษ์ทหารบก ที่เมื่อลาออกจากราชการได้หันมาทำอาชีพส่วนตัว คือ ประกอบยาแพทย์แผนโบราณ เช่น หมากสำเร็จ ยาอมรายา ยาหอมสุวรรณยาจักรนารายณ์ ยาครองสีหราช ยาสีฟันรวมไทย (เอนก นาวิกมูล 2547 ง: 41-42)

กระทั่งสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ได้ออกประกาศชักชวนให้คนไทยเลิกรับประทานหมาก ใน พ.ศ. 2482 มีการชี้แจงโทษของการกินหมาก การกินหมากของคนไทยจึงเลิกไปตั้งแต่นั้น กลายเป็นคนฟันขาวกันหมดทั้งประเทศ

จากงานเขียนเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องการกินหมาก แสดงให้เห็นชีวิตชาวบ้านในแง่มุมต่างๆ ดังนี้

1. ชาวบ้านไทยในอดีตมีความเชื่อว่าการเคี้ยวหมากจะทำให้ฟันดำ สวยงาม
2. สมัยก่อนชาวบ้านยังไม่รู้จักยาสีฟันซึ่งเพิ่งเริ่มจำหน่ายในสมัยรัชกาลที่ 5 ดังนั้น นอกจากความเชื่อเรื่องการเคี้ยวหมากในข้อแรกแล้ว การเคี้ยวหมากยังช่วยทำให้ฟันแข็งแรงคงทน จึงทำให้ชาวบ้านนิยมการเคี้ยวหมากเรื่อยมา
3. การละเลิกความเชื่อเรื่องการเคี้ยวหมากเริ่มต้นจากราชสำนักสู่ชาวบ้าน เช่นเดียวกับการแพร่ของวัฒนธรรมตะวันตกอื่นๆ จะเห็นได้ว่าเมื่อรัชกาลที่ 6 มีพระราชนิมิตเรื่องฟันขาว ในราชสำนักจึงดำเนินตามพระราชนิมิตนั้น กระทั่งเผยแพร่สู่ชาวบ้านในเวลาต่อมา ก่อนจะเลิกอย่างจริงจังในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม

4.2 การคลอดบุตร

สมัยก่อนเคยมีผู้เฒ่าผู้แก่พูดไว้ว่าห้ามมิให้เตรียมเครื่องใช้เด็กอ่อนไว้ล่วงหน้า เพราะเคยมีเหตุการณ์ว่าหญิงมีครรภ์ผู้หนึ่งได้เตรียมผ้าอ้อม เปลเด็ก และเบาะยัดนุ่นไว้พร้อม เด็กจึงเสียชีวิตตั้งแต่อยู่ในครรภ์ เมื่อมีผู้พูดต่อๆ มา เทียนวรรณ (พ.ศ. 2385 – 2458) นักปราชญ์หัวก้าวหน้า เห็นว่าเรื่องดังกล่าวเป็นความเชื่ออันไร้เหตุผล และด้วยความปรารถนาดี อยากให้สตรีไทยได้มีความคิดก้าวหน้า เข้าใจเรื่องการคลอดเด็ก เลี้ยงเด็ก สอนเด็ก ฯลฯ อย่างถูกต้อง ระหว่าง พ.ศ. 2447-2448-2449 ท่านจึงเขียนหนังสือขึ้นมา คือ “บำรุงนารี” (เอนก นาวิกมูล 2537: 99 – 100)

บำรุงนารี มี 4 เล่มจบ

เล่มที่ 1 สอนให้รู้เรื่องการมีครรภ์ไปจนถึงคลอดบุตร

เล่มที่ 2 สอนวิธีเลี้ยงบุตรกับสอนบุตรระหว่างอยู่ในวัยกินนม

เล่มที่ 3 สอนแม่หนูน้อยๆ ที่เติบโตพอที่จะไปโรงเรียนได้แล้ว จนถึงเวลาเป็นสาวรุ่น

เล่มที่ 4 สำหรับสอน “แม่มหาเจริญ” ในระหว่างได้คู่ครองหรือออกเหย้าออกเรือน

เอนกมองว่าความรู้ที่เขียนวรรณเจียนนี้มีประโยชน์ต่อคนรุ่นหลังมากและเชื่อว่าส่วนใหญ่ยังไม่เคยอ่านกัน

เรื่องการคลอคบุตร เอนกเล่าต่อว่า เทียนวรรณได้ไปถามหญิงคนอื่นที่คลอคลูกตายในท้องแต่มิได้ตระเตรียมเครื่องเลี้ยงเด็กไว้ แล้วก็มาชี้แจงให้ผู้หญิงได้ทราบว่า การที่คลอคลูกตายในท้อง เป็นเรื่องของผลกรรมและวิธีปฏิบัติในตอนที่คลอด และการคลอคบุตรก็เป็นเรื่องธรรมดาของโลก ไม่ควรกังวล

ตอนต้นของหนังสือบำรุงนารีเล่ม 1 เทียนวรรณพูดถึงโรงเรียนสำหรับผู้หญิงว่าแม่จะเกิดขึ้นแล้ว แต่ก็น้อย “ผู้หญิงไทยยังตกต่ำอยู่มากนักหลายประการ ที่สุดเช่นกฎหมายลักษณะผัวเมีย ผู้หญิงยังเสียเปรียบผู้ชายอยู่มากนัก” (เรื่องเดียวกัน: 104)

เอนกได้วิเคราะห์ว่าเทียนวรรณมีความเป็นห่วงเป็นใยหญิงไทยอีกมากมายว่า ผู้หญิงไทยโง่และเกียจคร้านด้วย จึงตั้งใจอยากสร้างโรงเรียนตั้งสอนนักเรียนหญิง แม้ไม่มีผู้ใดเห็นด้วย เทียนวรรณก็พยายามทำไปตามกำลังสมอง หนังสือบำรุงนารีทั้ง 4 เล่มจึงเกิดขึ้น เป็นเพื่อนของสตรี สร้างความอุ่นใจเมื่อเวลามีครรภ์และมีลูก ไม่หลงอยู่ในความเชื่อผิดๆ

นอกจากนี้ ยังมีประเด็นที่นำศึกษาที่เอนกหยิบยกขึ้นมาที่เทียนวรรณสอนว่า เมื่อเรารู้สึกว่าตนตั้งครรภ์คือขาดระดูแล้ว จงรักษากายวาจาใจให้ดี คือตั้งอยู่ในความสุจริต ไม่คิดโลภ คิดร้ายเบียดเบียนใคร ถึงวันพระก็ให้ตั้งใจรักษาอุโบสถศีล ดวงจิตระให้คิดถึงคุณพระรัตนตรัย กระทำตนให้ถึงพร้อมด้วยสัมปทา 4 อริยทรัพย์ 7 กรรมบท 10 มรรค 8

“พอครรภ์แก่ตั้งแต่ 5 เดือนขึ้นไป อย่านอนกลางวันนัก ให้หางานหาการที่ต้องการแรงมาทำบ้าง หากนอนกลางวันมากเกินไปเส้นสายจะยึดเอา หนึ่งให้ทำยาครอบไว้สำหรับตน จะทำเองหรือซื้อเอาจากที่ตัวท่านทำขายเลี้ยงชีวิตก็ได้ เรียกว่ายาธาตุค้ำแรง วิธีที่ท่านจะบอกให้หมดคือ ให้เอาไพล จิง ข่า กระเทียม กระชาย ขมิ้นอ้อย ฯลฯ (มีรายการสัก 20 กว่าอย่าง หลายอย่างคนรุ่นปัจจุบันเห็นจะไม่คุ้นเคย และคงไม่มีใครคิดไปหามาทำเอง) มาผสมกันแล้วใส่สุราคองไว้ จะได้เอาไว้กินเวลาอยู่ไฟ ผู้ใดกินแล้วจะไม่เป็นโรคผอมแห้ง ริดสีดวงทวาร” (เรื่องเดียวกัน หน้า 106)

“แต่ข้อที่เขาถือกันมิให้มีเครื่องลาดปูนั้น” เอนกกล่าวว่าเทียนวรรณวิเคราะห์และชี้แจงเหตุผลให้ทราบว่าเพราะถ้าเอาผ้าหรือแพรทำเบาะรองไว้ เมื่อหัวเด็กคลอดขึ้นออกพันทวารตกถึงพื้น หัวเด็กจะติดกับเบาะหรือผ้า นั้นไม่ถลเลื่อนไปเองโดยสะดวก (คือเกิดความผิด) ควรใช้ที่รองเป็นกระดานเกลี้ยงๆ หรือเสื่ออ่อนเสื่อเตยเสื่อกกแทนจะดีกว่า

จากงานเขียนเรื่องความเชื่อเกี่ยวกับการคลอคบุตรนั้น แสดงให้เห็นแง่มุมชีวิตชาวบ้าน ดังนี้

1. ชาวบ้านในสมัยก่อนได้ศึกษาเล่าเรียนน้อย โดยเฉพาะหญิงไทย จึงมีความเชื่อที่ผิดหลายเรื่อง เช่น ความเชื่อที่ว่าหากเตรียมเครื่องเลี้ยงเด็กก่อนคลอดจะทำให้เด็กตายในท้อง ความเชื่อเรื่องเครื่องลาปูสำหรับรองขณะคลอดบุตรว่าเหตุผลที่ไม่ควรปูด้วยผ้าหรือแพรทำเบาะเพราะหัวเด็กจะติดกับเบาะหรือผ้า

2. ความไม่เท่าเทียมกันระหว่างหญิงกับชายในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 เช่น ในกฎหมายลักษณะผัวเมีย ผู้หญิงยังเสียเปรียบผู้ชายอยู่มาก

4.3 ความเชื่อเรื่องการไว้ผมจุก แกละ

ความเชื่อเรื่องการไว้ผมจุก แกละมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ กระทั่งสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อเริ่มเปิดรับวัฒนธรรมตะวันตก เจ้านายในราชสำนักเริ่มหันมาไว้ผมยาวแบบฝรั่ง รวมถึงเมื่อการศึกษาในระบบ โรงเรียนที่กำหนดทรงผมเด็ก ทำให้การไว้ผมจุกของเด็กเริ่มคลายตัวลง ซึ่งแนวคิดนี้ก็แพร่ถึงชาวบ้านสามัญชนด้วย อย่างไรก็ตาม ใน พ.ศ. 2523 ที่ผ่านมามีคนยังพบว่ามีชาวบ้านที่ยังไว้ผมจุกแกละให้เห็นอยู่

4.3.1 เหตุผลของการไว้จุกแกละ

1) ไว้ตามประเพณี เอนกเสนอความคิดเห็นไว้ในบทความเรื่อง “โกนจุกแกละที่วัดพิศุณเงิน” ว่า

“ประเพณีดังกล่าวนี้ย่อมจะมาจากเหตุผลอันเป็นแก่นแท้ยิ่งขึ้นไปอีก นั่นคือ จากเหตุผลทางธรรมชาติ เด็กๆ แรกเกิดจะมีขม่อมบาง ผู้ใหญ่มักไว้ผมกันอันตรายไว้และตามคติพราหมณ์ที่เราได้รับมาคือ บริเวณนี้แหละที่เป็นทางออกของ วิญญาณ (อาตมมัน) ในที่สุดก็เลยเชื่อมาอีกขั้นหนึ่งว่า ขวัญของคนเราอยู่บริเวณศีรษะหรือบริเวณจุกนั่นเองด้วย แล้วจึงมาแปลงเป็นผมแกละผมอื่นๆ ไปอีก ซึ่งก็นับให้เป็นที่อยู่ของขวัญทั้งสิ้น การจะ โกนจุก โกนแกละจึงยอมเป็นพิธีที่สำคัญ ไม่ใช่เอาเข้าร้านตัดผมอย่างเด็กอื่นๆ เลย” (เรื่องเดียวกัน: 49)

2) ไว้เพราะเด็กเจ็บ ออคๆ แอคๆ เลี้ยงยาก

“ที่เพิ่งพักแม่ค้าริมคลองผดุงกรุงเกษม ตรงตลาดเทเวศร์ มีเด็กจุกโก๊ะสองคนพี่น้อง คนไว้จุกเป็นผู้ชายเลี้ยงยาก เพราะเจ็บออคๆ แอคๆ บ่อย และยังเป็นโรคหอบด้วย คนน้องที่เป็นผู้หญิงก็เจ็บบ่อยๆ ในที่สุดยาก็เลยไว้จุกไว้โก๊ะเสีย (จากผมธรรมดา) ปรากฏว่าเมื่อไว้แล้วเด็กคู่นี้ก็หายเป็นปกติ ไม่ค่อยเจ็บไข้อีก” (เรื่องเดียวกัน: 27)

ขั้นตอนความเชื่อในข้อนี้เกิดจากการเสี่ยงทาย ด้วยพ่อแม่ย้ายหาดินมาปั้นเป็นตุ๊กตาหลายๆ แบบ เพื่อให้เด็กเลือกหยิบ หากเด็กหยิบตัวไหนหลายๆ ครั้ง แสดงว่าลูกฉลาดกับผมทรงนั้น จากนั้นก็ให้ไว้ผมตามตุ๊กตาที่เด็กหยิบ

3) ไว้เพราะทำให้เด็กมีปัญญา

ภาพที่ 4.26 เด็กไว้ผมจุก
ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2534 ก: 47)

4.3.2 การโกนจุกสามัญชน

ตามประเพณีเก่าเมื่อเด็กถึงวัยสมควร พ่อแม่ผู้ใหญ่ก็จะหาฤกษ์ยาม ทำพิธีโกนจุกแก่และให้ เอนกอ้างจากหนังสือหลายเล่มว่าพิธีโกนจุกเป็นการสวดคิมงคลและเป็นการบอกกล่าวอย่างหนึ่งให้เด็กรู้ว่ากำลังจะเข้าสู่อีกวัยหนึ่ง ที่เคยวิ่งตีลูกล้อหรือวิ่งไล่จับกัน ก็เลิกกัน (เรื่องเดียวกัน: 30 – 32)

การโกนจุกของสามัญชนทั่วไป หากจัดที่บ้านก็มักจัดเป็น 2 วัน วันแรกแต่งตัวเด็กไปฟังพระให้ศีลสวดมนต์ วันรุ่งขึ้น เป็นวันตัดจุก ต้องตระเตรียมเครื่องมือเครื่องใช้ให้พร้อม เช่น บายศรี บัตรพืธี เครื่องสังเวท และเบญจา ซึ่งเป็นที่รดน้ำอวยพรรูปสี่เหลี่ยมมีหลังคา เพดานตัด เป็นต้น

ปัจจุบัน การไว้ผมจุก แกะ กะ เปีย ให้เด็กลดน้อยลง ส่วนการโกนจุกก็ไม่ได้จัดขึ้นที่บ้าน พ่อแม่จะพาเด็กไปให้พระที่วัดโกนให้ หรือพาไปโกนจุกผนวกกับพิธีมงคลอื่นๆ ที่บ้านญาติพี่น้อง หรือเมื่อมีพระครูองค์ผ่านมา ก็ขอให้ท่านช่วยโกนเป็นสิริมงคล ในกรุงเทพฯ พบว่ามีสถานที่ 2 แห่งที่ยังจัดพิธีโกนจุกอยู่ คือ โบสถ์พราหมณ์ ที่เสาชิงช้า ข้างวัดสุทัศน์ เพราะมีความเกี่ยวข้องกับพระราชพิธีต่างๆ ของพระมหากษัตริย์ตลอดมา และที่วัดพิบูลเงิน จ.นนทบุรี

“อันที่จริง การโกนจุกที่โบสถ์พราหมณ์นั้น พ่อเอาเข้าจริงๆ แล้วการทำ

พิธีนี้ก็ทำให้จัดขึ้นเพื่อ โคนจุกลูกชาวบ้าน โดยตรงก่อนไม่ (สำหรับเจ้าฟ้าเจ้านาย ย่อมมีพระราชพิธีโสกันต์และเกศกันต์ในวัง และถูกผู้ที่มีเงินก็มักจะจัดกันตามบ้านตัวเองอยู่แล้ว) งาน โคนจุกโบสถ์พราหมณ์เป็นผลพลอยได้จากพิธีตรีชัมปวาย หรือพิธีเนื่องในวันปีใหม่ของพราหมณ์” (เรื่องเดียวกัน: 80)

ส่วนที่วัดพิบูลเงิน เป็นวัดที่ตั้งใจช่วยเหลือชาวบ้านที่ไม่มีเงินจัดงาน ท่านเจ้าอาวาสและชาววัดจึงได้จัดพิธีให้ พิธีนี้มีในวันแรม 1 ค่ำ และแรม 2 ค่ำ เดือน 3 ทุกปีไปวันแรกก็ได้ให้เด็กฟังพระสวดมนต์เย็น พอเช้ามีเด็กฟังพระสวดอีกทีแล้ว โคน ในปี พ.ศ. 2523 เด็กที่ไปทำพิธีลดน้อยลงเหลือเพียง 13 คน (เรื่องเดียวกัน: 87)

4.3.3 การทำขวัญ

ต้องทำหลังจากการ โคนจุก เพราะถือว่าเมื่อเด็กเอามือลูบศีรษะ ไม่พบจุกอย่างแต่ก่อนก็จะใจหาย จึงได้เรียกขวัญให้กลับมายุ่งกับเนื้อกับตัว เสร็จจากการทำขวัญ ถ้าเป็นสมัยก่อนก็เท่ากับว่าต่อจากนี้จะเริ่มเข้าวัยหนุ่มสาวกัน (เรื่องเดียวกัน: 30 – 33)

4.3.4 การลดจำนวนลงของการไว้ผมจุก แกละ เกิดจาก (เรื่องเดียวกัน: 38)

1) ประเพณีในราชสำนักเกี่ยวกับเรื่องนี้คล้ายตัวลง เป็นเหตุผลหนึ่งที่มีส่วนในการลดจำนวนเด็กผมจุก แกละของลูกหลานขุนนางและชาวบ้านสามัญด้วยทางหนึ่ง

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าประเพณีหลายอย่างของไทยเกิดจากชนชั้นสูง และค่อยเผยแพร่มารัฐชาวบ้าน และพิธีกรรมที่หายไปก็เกิดจากการคล้ายตัวของราชสำนักสู่สามัญชนเช่นกัน

2) ลักษณะสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เมื่ออย่างเข้าสู่สังคมแบบใหม่ซึ่งบีบรัดตัวมากขึ้น ประชาชนจำเป็นจะต้องตัดประเพณีบางอย่างที่เห็นว่าไม่จำเป็นออกไปเสีย

จากงานเขียนของเอนก นาวิกมูล แสดงให้เห็นชีวิตชาวบ้านเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องการไว้ผมจุก แกละ ดังนี้

1. ชาวบ้านไว้ผมจุกแกละด้วยความเชื่อหลายประการ เช่น ไว้ตามประเพณีที่เชื่อว่าขม่อมเด็กบางและขวัญเด็กอยู่ที่ศีรษะ ไว้เพื่อให้เด็กหายเจ็บป่วยหรือมีสติปัญญา เป็นต้น

2. ความเชื่อและพิธีกรรมเรื่องขวัญ เกี่ยวข้องกับชาวบ้านในทุกช่วงความสำคัญของชีวิต ไม่ว่าจะทำขวัญเด็กเกิดใหม่ ทำขวัญนาค ทำขวัญแต่งงาน ฯลฯ

3. การไว้ผมจุกแกละของชาวบ้านลดลง แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านเองก็เลือกตัดพิธีกรรมบางอย่างที่ไม่สอดคล้องกับการดำเนินชีวิตในปัจจุบันออกไป ซึ่งการคลี่คลายนี้ส่วนหนึ่งมาจากการศึกษาในระบบโรงเรียนและการคล้ายตัวของราชสำนัก ตั้งแต่เปิดรับวัฒนธรรมตะวันตก

4.4 การรับท้องข้าว

การเกษตรเป็นอาชีพหลักของคนไทยมาแต่อดีต การดำรงชีวิตของคนไทยต้องพึ่งพาธรรมชาติ ดังนั้น จึงเกิดพิธีกรรมในรูปแบบต่างๆ ที่แสดงถึงความเคารพนับถือแก่เทพยดาที่คุ้มครองดูแลธรรมชาติ

ข้าวเป็นอาหารหลักของคนไทยมาแต่อดีต พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวจึงมีความสำคัญกับชาวบ้านมากที่สุด ชาวบ้านมีความเชื่อว่าข้าวมีแม่โพสพเป็นผู้ดูแลรักษาพืชพันธุ์ธัญญาหารต่างๆ ให้อุดมสมบูรณ์ จึงต้องทำขวัญแก่แม่โพสพหรือทำขวัญข้าวเมื่อข้าวเริ่มตั้งท้อง หรือที่เรียกว่า “การรับท้องข้าว” ซึ่งเป็นพิธีกรรมที่ยังคงสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

“...สองข้างทางเป็นต้นข้าวที่กำลังตั้งท้องเขียวขจีเย็นตา บางแห่งยังเห็นชะลอมที่ชวานาบรรจุกล้วย อ้อย ส้ม หมาก มะพร้าว มารับขวัญแม่โพสพปักคาอยู่”

(เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2534 ก: 144)

ภาพที่ 4.27 ชะลอมรับท้องข้าว
ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2534 ก: 139)

“เหตุที่มารับขวัญ หรือตามศัพท์เรียกว่า “รับท้องข้าว” นั้น คงเนื่องจากชานาเห็น ต้นข้าวหรืออีกนัยหนึ่งแม่โพสพเริ่มตั้งท้อง ควรแก่การให้ขวัญให้กำลังใจนั่นเอง เมื่อจะรับท้องข้าว ให้ผู้หญิงเตรียมชะลอม เตรียมผลไม้ ผ่าเนื้อดีๆ กระจก หวี แป้ง น้ำมันใส่เรือไป ไปถึงชายคันทนา ณ ที่ใดที่หนึ่ง เอาผ้ามาคลีบนผืนข้าว ของอื่นๆ ก็ใส่ชะลอมและวางไว้ตามความเหมาะสม แล้วพูด เชื้อเชิญแม่โพสพ แม่พาดารา อยู่ต้นไร่ปลายนา ขอเชิญแม่มา ลูกมารับชิงขวัญ ให้มารับประทาน เมื่อแม่อยากส้ม อยากผลไม้อะไรก็ได้ ...พูดเอาแต่ที่ดีๆ กับเชิญให้แม่โพสพแต่งตัวเสีย อีกไม่กี่วัน “ผัว” เขาจะลาแล้ว คำว่า “ผัว” ในที่นี้หมายถึง น้ำ เพราะเมื่อน้ำมา ข้าวก็ตั้งท้อง พอน้ำลดข้าวก็สุก ความเป็นเหตุเป็นผลพอใช้ได้” (เรื่องเดียวกัน: หน้าเดิม)

งานเขียนเรื่องการรับท้องข้าว แสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตของชาวบ้านที่ส่วนใหญ่ ประกอบอาชีพเกษตรกรรม จึงมีความเชื่อที่แสดงออกถึงความยกย่องเชิดชูและกตัญญูรู้คุณต่อ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลรักษาพืชพันธุ์ธัญญาหารในรูปแบบต่างๆ ดังเช่นพิธีกรรม “การรับท้องข้าว” เป็นการทำขวัญแม่โพสพหรือทำขวัญข้าว ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเทพธิดาผู้คอยดูแลต้นข้าว เพราะข้าวเป็น อาหารหลักของคนไทยมานานับหลายศตวรรษ ชาวบ้านไทยจึงยังคงสืบทอดพิธีกรรมนี้มาถึง ปัจจุบัน

4.5 แรกนาขวัญกับพิธีมงคล

แรกนาขวัญหรือพระราชพิธีจรดพระนังคัล (นังคัล และว่า คันไถ) กับพิธีพิธีมงคล เป็นคนละพิธี แต่จัดขึ้นด้วยจุดมุ่งหมายเดียวกันคือเพื่อทำขวัญพืช ทำขวัญนา นั่นคือเพื่อเป็นกำลังใจ แก่เกษตรกรนั่นเอง แรกนาขวัญเป็นพิธีพราหมณ์มีขึ้นตั้งแต่โบราณ ส่วนพิธีพิธีมงคลเป็นพิธีพุทธ เริ่มขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 (ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 2394 – 2411) มีการนิมนต์พระมาสด เพราะ รัชกาลที่ 4 มีพระราชดำริให้เพิ่มพิธีสงฆ์เข้าไปในพระราชพิธีต่างๆ ที่มีมาแต่เดิมด้วย นับแต่นั้นจึง ได้เกิด “พระราชพิธีพิธีมงคลและจรดพระนังคัล”

ในสมัยรัชกาลที่ 5 นิยมทำพิธีที่ทุ่งสัมปออย (ปัจจุบันคือบริเวณสนามม้า ราชอุทยานหรือสนามม้านางเลิ้ง) สมัยรัชกาลที่ 6 นิยมทำที่ทุ่งพญาไท ใกล้พระราชวังพญาไทและที่ ทุ่งศาลาแดง หลังจากนั้นจึงย้ายไปที่สนามหลวง

แรกนาขวัญกับพระราชพิธีพิธีมงคลมีส่วนเกี่ยวข้องกับชาวบ้านอย่างไร ในด้านของความเชื่อ เอนกอธิบายในบทความ “แรกนาขวัญกับพิธีมงคล” ว่า

“ความเชื่อของประชาชนที่มีต่อพระราชพิธี หนังสือกล่าวว่าคนแต่ก่อนเคารพ นับถือการแรกนามาก ชาวทสิกรจะไม่ลงมือไถนา ก่อน หรือแม้แต่ไถในวันทำพระราชพิธีเลย ในวันนั้นเขาจะพากันมากอภัยกับเมล็ดข้าวที่หว่านในงานพระราชพิธีจรดพระนังคัล ไปเพาะปลูกใน นาของตน หรือนำไปใส่ถุงเงินเพื่อเป็นสิริมงคล เรียกว่าพอพระยาแรกนากลับแล้วก็พากันเข้าแย่ง

เก็บข้าวจนไม่มีเหลือเลย กรณีนี้ รัชกาลที่ 5 ทรงกล่าวว่า ในสมัยรัชกาลที่ 4 เคยโปรดให้พนักงานไปชั้นสูตรหลายครั้งว่ามีข้าวออกในนา (หลังพิธีที่สนามหลวง) บ้างหรือไม่ ก็ไม่พบเหลืออยู่นงอกเลย พันธุ์ข้าวเหล่านี้ชาวบ้านนำไปใช้เจือในพันธุ์ข้าวปลูกของตัวให้เป็นสวัสดิมงคลแก่นาบ้าง ไปปลงไว้ในอุ้งเงินให้เกิดประโยชน์งอกงามบ้าง การแรกนาจึงเป็นที่นิยมของคนทั้งปวงไม่จัดยังนับว่าเป็นพระราชพิธีซึ่งเป็นที่ต้องใจคนเป็นอันมาก” (ประเพณีวิถีไทย 2547 ฉ: 67 – 68)

พระราชพิธีพืชมงคลยังคงมีสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. 2553) และประชาชนก็ยังคงพร้อมใจกันมารอเก็บเมล็ดข้าวที่หว่านในงานพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญกลับไปเป็นสิริมงคล ตามความเชื่อของเกษตรกรไทยทุกยุคทุกสมัยสืบมา นับเป็นอีกพระราชพิธีหนึ่งที่สร้างขวัญและกำลังใจแก่เกษตรกรไทยและควรจะอนุรักษ์ไว้ไม่ให้สูญหายไปจากสังคมไทย

จากงานเขียนเรื่อง แรกนาขวัญกับพระราชพิธีพืชมงคลของเอนก นาวิกมูล แสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านมีความเชื่อเกี่ยวกับพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวอย่างแน่นแฟ้น เพราะข้าวเป็นพืชหลักที่สำคัญต่อชีวิตของคนไทย ข้าวกับคนไทยจึงผูกพันกันใกล้ชิด พิธีกรรมต่างๆ เกิดจากความเชื่อในการเคารพต่อธรรมชาติที่เกื้อกูลชีวิตมนุษย์ แรกนาขวัญ เป็นพิธีกรรมเพื่อการเพาะปลูก โดยชาวบ้านเชื่อว่าเมล็ดข้าวที่หว่านในพิธีแรกนาขวัญหรือจรดพระนังคัล เมื่อนำไปเจือในพันธุ์ข้าวที่จะปลูกจะเป็นสวัสดิมงคลแก่นาของตน

4.6 ไหว้พระบาท

สมัยโบราณมีความเชื่อว่าหากครั้งหนึ่งในชีวิตได้เดินทางไปนมัสการพระบาทที่สระบุรีครบ 3 ครั้ง ตายไปจะได้ขึ้นสวรรค์ ต่อมาใน พ.ศ. 2416 งานไหว้พระบาทจำลองในเขตเมืองหลวงจึงเริ่มต้นขึ้นที่วัดอมรินทราราม ต่อมาเป็นต้นแบบให้วัดอื่น ๆ เช่น วัดจักรวรรดิ วัดราชนาค และวัดราชคฤห์ ในอดีตคนสมัยโบราณนิยมไปนมัสการพระพุทธรูปที่สระบุรี (เอนก นาวิกมูล 2541 ก: 57)

“ถ้าผู้ใดได้ไปนมัสการพระบาทครบ 3 ครั้ง แล้ว ตายไป ก็จะได้ขึ้นสวรรค์ทุกคน เรื่องไหว้พระบาทจึงเป็นเรื่องคิดอยู่ในใจของคนแต่ก่อนมากมาย”

พระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรี มีประวัติว่าพบมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2163 – 2171) เอนกเล่าว่า

“พระเจ้าแผ่นดินไทยแต่โบราณท่านเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปที่นั่นแทบจะทุกพระองค์

...ตั้งแต่สมัยพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2163-2171) พระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ก็ทรงสร้างสรรคสิ่งต่างๆ ถวายเป็นพุทธรูปชวาล้อมมามากมาย”

(เรื่องเดียวกัน: หน้าเดิม)

จากคำกล่าวข้างต้นของเอนก แสดงให้เห็นว่าความเชื่อเกี่ยวกับการนมัสการพระบาท ไม่ได้มีเฉพาะชาวบ้าน หากพระมหากษัตริย์ของไทยตั้งแต่พระเจ้าทรงธรรม ในสมัยอยุธยา ก็ให้ความศรัทธาและเสด็จไปนมัสการกันแทบจะทุกพระองค์

เอนกได้อ้างถึงเรื่อง “เทศกาลพระบาท” จากหนังสือ “วชิรญาณวิเศษ” เล่ม 4 พ.ศ. 2432 หน้า 204 เริ่มจากการเกริ่นถึงความยิ่งใหญ่ของงานพระพุทธรบาท หน้า 238 และหน้าอื่นๆ ได้กล่าวถึงงานพระบาทในเขตพระนคร สรุปได้ว่าเริ่มต้นขึ้นตั้งแต่ จ.ศ. 1235 หรือ พ.ศ. 2416 โดย ม.ร.ว. ส่วนที่บวชที่วัดอมรินทราราม เพื่อให้คฤหัสถ์ที่ต้องการไหว้พระบาทแต่ไม่มีโอกาสได้สมหวัง จึงซ่อมแซมมณฑปบนภูเขาที่อโศกปุณและรอยพระพุทธรบาทที่ทำไว้แต่เดิมแห่งหนึ่ง และชักชวนให้ชาวบ้านมาตั้งร้านขายของ สมมติให้สถานที่ต่างๆ ที่คนจะผ่านเป็นตำบลนั้น ตำบลนี้คล้ายกับระยะทางที่จะไปพระบาทจริง กระทั่งชาวบ้านชาวเมืองพากันมาไหว้พระบาทจำลองที่วัดอมรินทรารามกันมากมาย อันเป็นต้นแบบให้วัดอื่นๆ ยืมความคิดไปใช้ต่อมา ทั้งวัดจักรวรรดิวัดราชนาค และวัดราชคฤห์ (เรื่องเดียวกัน: 62)

กลางเดือน 3 ซึ่งตรงกับเวลาไหว้พระบาทจริง งานไหว้พระบาทจำลองที่วัดอมรินทรารามก็เริ่มขึ้น ทำเรื่องจ้างวัดอรุณสมมติเป็นท่าเรือพระบาท ถนนหลวงทำใหม่สมมติเป็นถนนไปพระบาท ศาลเจ้ากลางทางสมมติว่าเป็นศาลเจ้าเขาคอก ตรงเขตถนนหลวงต่อกับบริเวณวัดสมมติเป็นท้ายพิบูล ลานวัดต่างว่าเป็นลานพระบาท เขาอโศกสมมติว่าเป็นเขาพระบาท พร้อมกับมีร้านขายของกินของใช้ผู้คนจำนวนมาก

“ศาลาเคยเจียบเหงาอยู่กลางวัดก็จัดให้กลายเป็นศาลาโรงธรรม มีเทศน์มหาชาติและคาถาพันตลอดวัน ส่วนภูเขาและมณฑปพระพุทธรบาทที่เคยผู้ฟังไม่มีใครขึ้น บัดนี้ก็มีคนแย่งกันขึ้นเบียดเสียดเหยียดคยัดขึ้น ไปนมัสการ ไม่มีเวลาหยุด แต่เข้าเข้าไปบริเวณวัดก็ได้ยินเสียงระฆังและเสียงพิณพาทย์แตรสังข์ที่พวกอาสาหาอัฐมาประโคมกันครึกครื้นรอบเชิงเขา ขึ้นไปดูบนมณฑปรอบพระบาทที่อยู่ท่ามกลางควนรูปควนเทียน บัดนี้แทบจะกลายเป็นทองไปเพราะมีคนมาปิดไม่รู้กี่พันก็หมื่น ความคิดของพระครูสำนท่านทำขึ้นมาครั้งนี้นับว่าได้ก่อประโยชน์ให้แก่วัดและชาวบ้าน โดยรอบหลายพวกหลายทาง” (เรื่องเดียวกัน: 64)

วัดอื่นๆ เมื่อเห็นวัดอมรินทรารามจัดงานไหว้พระบาท ก็คิดเอาอย่างขึ้น เช่น วัดจักรวรรดิ วัดราชนาค และวัดราชคฤห์ เป็นต้น แต่เหลือวัดจักรวรรดิเพียงวัดเดียวที่สนุกสนานไม่แพ้วัดอมรินทราราม

เอนกอ้างถึงหนังสือวชิรญาณวิเศษ หน้า 262 ฉบับวันอาทิตย์ที่ 7 เมษายน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) สรุปได้ว่าเมื่อถึงคราวเทศกาลพระบาท ชาวบ้านสำเพ็งพากันคัดยอดสิ่งของมาขาย

ประชาชนกันเต็มไปในลานวัดจักรวรรดิ คนทั้งหลายจึงพากันนิยมไปพระบาทวัดจักรวรรดินับด้วย พันด้วยหมื่นด้วยอีกแห่งหนึ่ง (เรื่องเดียวกัน: 66)

สรุปได้ว่าความเชื่อเรื่องการไหว้พระบาท พบได้ตั้งแต่พระมหากษัตริย์จนถึงชาวบ้าน ว่าหากได้นมัสการครบ 3 ครั้ง ตายไปจะได้ขึ้นสวรรค์ ดังนั้น เทศกาลไหว้พระบาทที่สระบุรีที่จัดขึ้นทุกปีแล้ว ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2416 เป็นต้นมา ก็มีชาวบ้านเดินทางไปไหว้พระบาทกันอย่างคับคั่ง กระทั่งมีการสร้างพระบาทจำลองที่วัดอมรินทรารามและวัดจักรวรรดิในพระนคร เพื่อชาวพระนครจะได้ร่วมงานไหว้พระบาทจำลอง โดยไม่ต้องเดินทางไกล

จากงานเขียนเรื่อง การไหว้พระบาท สะท้อนให้เห็นว่า ชาวบ้านมีความเชื่อเรื่องการทำบุญ ว่าการทำบุญต้องสะสมไว้ในชาตินี้ เพื่อตายไปจะได้ขึ้นสวรรค์ การระลึกถึงพระพุทธเจ้า โดยการสักการบูชาถือเป็นการทำบุญอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อรอยพระพุทธรูปบาทเปรียบเสมือนตัวแทนพระพุทธเจ้า จึงมีความเชื่อว่าหากผู้ใดได้ไปนมัสการครบ 3 ครั้ง 7 ครั้ง จะได้ขึ้นสวรรค์ ชาวบ้านจึงเกิดความศรัทธาเรื่องการไหว้พระพุทธรูปบาทอย่างแรงกล้ามาแต่สมัยอยุธยา

ในอดีตการเดินทางไปนมัสการพระพุทธรูปบาทต้องใช้เวลา เพราะการเดินทางยังลำบาก ต้องไปทางน้ำหรือทางรถไฟ ดังนั้น เมื่อวัดในเมืองหลวง เช่น วัดอมรินทราราม วัดจักรวรรดิ วัดราชนาค วัดราชคฤห์ ได้จำลองรอยพระพุทธรูปบาทไว้ที่วัดและเปิดให้ชาวบ้านได้เดินทางมาสักการบูชา ชาวบ้านในเมืองซึ่งมีความศรัทธาในเรื่องการไหว้พระบาทเช่นกัน จึงเดินทางไปไหว้พระพุทธรูปบาทจำลองกันอย่างคับคั่ง

4.7 ศาลาฉ้อทาน

ศาลาฉ้อทานหรือศาลาโรงทานพบหลักฐานจากพระราชพิธีสิบสองเดือนว่ามีขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา มีคติมาจากเรื่องพระเวสสันดร เพื่อเป็นโรงทานเตรียมอาหารและสิ่งของจำเป็นแจกจ่ายแก่ชาวบ้าน ศาลาฉ้อทานในภาคกลาง เช่น ที่จังหวัดสุพรรณบุรีช่วงก่อน พ.ศ. 2500 ยังคงมีอยู่ ชาวบ้านจะใช้เป็นจุดแวะพักก่อนเดินทางไปไหว้พระที่วัดป่าเลไลย์ แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านสมัยก่อนมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ให้ทานแก่ชาวบ้านที่เหน็ดเหนื่อยจากการเดินทางได้แวะพัก

ศาลาฉ้อทานในกรุงเทพฯ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อเปรียบเทียบกับศาลาฉ้อทานในภาคกลาง เช่น สุพรรณบุรี ที่ได้รับการบอกเล่าจากพ่อเพลงแม่เพลง ประมาณสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม (สมัยที่พ่อเพลงแม่เพลงยังเป็นหนุ่มสาว) มีลักษณะคล้ายคลึงกัน เพราะมีการจัดอาหารและเครื่องประทีนไฟสำหรับชำระล้างร่างกาย

เรื่องโรงทานนี้ เอนกเล่าว่า เป็นประเพณีที่คนแต่ก่อนช่างคิด เพราะเป็นเรื่องของน้ำใจ ที่ทำพร้อมเพรียงกันทั่วทั้งหมู่บ้าน ทั้งตำบล เช่นที่จังหวัดสุพรรณบุรี

“...พวกชนมมเนยไม่ต้องห้วง ไกลถึงเขตสุพรรณ มีชาวบ้านเตรียมขนมจำพวก ลอดช่องกะทิให้กิน บางแห่งก็มีข้าวต้มพิเศษต่างหาก ร้อนนักมีน้ำทำให้อาบ มีแป้งให้ผัด มีหวีให้ หวี เขาเรียกกันว่า “โรงทาน” สมัยก่อนว่าพบเรียงรายอยู่ตามเส้นทางคนเดินสายต่างๆ ล้างหน้า ล้างตา กินน้ำกินขนมแล้ว หายเหนื่อยก็ออกเดินทาง ต่อที่สุดก็จะถึงวัดป่าเลไลยก์”

(เอนก นาวิกมูล 2546 ก: 185)

เอนกย้อนไปถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ทรงพระนิพนธ์เรื่อง “ศาลาถ้อยทาน” ไว้ใน หนังสือ “พระราชพิธีสิบสองเดือน” ในพระราชพิธีเดือน 4 สรุปไว้ว่า ในวันตรุษ มีการตั้งศาลา ถ้อยทานในกรุงเทพฯ ทั้ง 5 ตำบลคือ บริเวณหน้าวัดบวรนิเวศแห่งหนึ่ง หน้าวัดมหาธาตุ (ข้างสนามหลวง) แห่งหนึ่ง หน้าวัดสุทัศน์ (เสาชิงช้า) แห่งหนึ่ง หน้าวัดโพธิ์แห่งหนึ่ง กับหน้า วัดอรุณฯ อีกแห่งหนึ่ง ในโรงทาน มีคนทำครัว คอยทำกับข้าวเลี้ยงผู้คนกันสนุกสนาน มีครั้งหนึ่ง ทรงขอบัญชีคนกินเลี้ยงมาทูลพระเนตรดู ปรากฏว่า ภายใน 3 วัน มีคนกินเลี้ยงถึง 1494 คน รวมจำนวนสำหรับทั้งสิ้น 884 สำหรับ

“ในศาลาถ้อยทาน นอกจากมีสำหรับเลี้ยงดังว่าแล้ว สิ่งที่จัดเตรียมเอาไว้ด้วยคือ มิดโกนและกรรไกร สำหรับราษฎรจะได้ตัดผม (เรื่องนี้เอนกแสดงความคิดเห็นว่า เครื่องประทีนผิว อย่างน้ำอบน้ำหอม แป้งหอม น้ำมันใส่ผม คงต้องมีพร้อม ไม่เช่นนั้นก็คงแต่งตัวตัดผมกัน ไม่ครบเครื่อง” (เอนก นาวิกมูล: 23)

เอนกเล่าต่อไปว่า ในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือน เดือน 4 มีคำตอบว่าศาลา ถ้อยทานหรือศาลาโรงทานมีคติจากเรื่องพระเวสสันดร ด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ทรงเขียนไว้ว่า “...จัดมิดโกนและกรรไกรไปประจำอยู่ที่โรงทานทั้ง 5 ตำบล สำหรับ ราษฎรจะได้ตัดผม คุณการที่จัดนั้นจะเป็นการสนุกสนานอย่างศาลาถ้อยทานพระเวสสันดรอย่างเก่าๆ จะให้มีพร้อมทุกอย่าง...” ข้อสันนิษฐานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอนกเห็นว่าเป็นเรื่องที่สมควรรับฟัง เพราะคนไทยมักทำอะไรผูกเข้ากับพระพุทธศาสนาเสมอ (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2537: 26)

จากงานเขียนของเอนก ศาลาถ้อยทาน แสดงให้เห็นชีวิตชาวบ้านในแง่มุมของการ ทำความดีตามแนวทางพระพุทธศาสนา ดังนี้

1. ชาวบ้านไทยมีความเชื่อในการทำบุญหรือการสะสมบุญ เพราะเชื่อว่าจะได้ไป เกิดบนสวรรค์ สุขสบายกว่าในชาตินี้ จึงนิยมเดินทางไปทำบุญไหว้พระในเทศกาลต่างๆ ยามเมื่อว่างเว้นจากการทำงาน แม้การเดินทางจะลำบากทรมานเพียงใด

2. ชาวบ้านไทยยึดมั่นในหลักธรรม จึงมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และให้ทานแก่ผู้อื่น ดังที่ชาวบ้านสมัยก่อนได้จัดเตรียมโรงทานไว้ตลอดทางเพื่อเป็นจุดแวะพักแก่ชาวบ้านต่างเมืองให้

ได้หยุดกินข้าว คึ่มน้ำ และชำระล้างร่างกาย ก่อนเดินทางต่อไปทำบุญในที่ต่างๆ แม้แต่ในเมืองหลวงเอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยจัดศาลาพักผ่อนสำหรับชาวบ้านไว้ถึง 5 แห่งในวันตรุษเพื่อเลี้ยงอาหารแก่ราษฎร

4.8 ลอยกระทง

ชาวบ้านมีความเชื่อในพิธีลอยกระทงราวกลางเดือน 11, 12 หลายแบบ ได้แก่ เพื่ออุทิศบูชาต่อรอยพระพุทธรูปของพระพุทธรองค์ ที่ได้ทรงประทับไว้ ณ หาดทราย ริมแม่น้ำนัมมทานที เพื่อบูชาและขอขมาลาโทษแม่คงคา และขอให้พระแม่คงคา รักษาข้าวในนาในห้วงอองาม ฯลฯ โดยชาวบ้านจะพาลูกหลานลงเรือพายแจวนำกระทงรูปแบบต่างๆ ไปลอยกันทั่วไป

เอนกได้อ้างงานเขียนของกรมหมื่นสฤติธำรงสวัสดิ์ เรื่อง “ลอยกระทงแข่งเรือราษฎร” ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431) สรุปได้ว่า ลอยกระทงเป็นประเพณีที่ชาวบ้านทำสืบทอดกันมาในกลางเดือน 11, 12 ด้วยความเชื่อต่างๆ เช่น เพื่ออุทิศบูชาต่อรอยพระพุทธรูปของพระพุทธรองค์ ที่ได้ทรงประทับไว้ ณ หาดทราย ริมแม่น้ำนัมมทานที บ้างก็เพื่อบูชาพระคงคาที่ตนได้เคยถ่มน้ำตาย ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะลงไปในแม่น้ำ ขอขมาลาโทษ และขอให้พระแม่คงคาจงหล่อเลี้ยงรักษาข้าวกล้าในนาในห้วงอองาม ออกรวงบริบูรณ์ บ้างก็ว่าพอถึงกลางเดือน 12 เหล่าพวักษัตริย์จะคอยขึ้นบนยอดเขาสูงตรวจสอบดูว่าพระพุทธรเจ้าหนีพพานแล้วอยู่ยัง ถ้ายังอยู่ย่อมจะเห็นเป็นพระรัศมีส่องสว่าง ถ้านิพพานก็จะมืด ด้วยเหตุฉะนั้น เหล่ามหาชนจึงต้องคอยจุดประทีปให้สว่างรุ่งเรืองในกลางเดือน 12 นั้น ักษัตริย์จะ ได้เห็นว่าพระพุทธรเจ้ายังทรงมีพระชนม์ชีพอยู่ไม่อาจลงมาเบียดเบียนได้ (เรื่องเดียวกัน: 78-79)

ก่อนพิธีลอยกระทง ชาวบ้านแต่ละครอบครัวจะพร้อมใจกันนำวัสดุจากธรรมชาติ มาร่วมกันทำกระทงรูปแบบต่างๆ รวมทั้งมีการละเล่นต่างๆ วันลอยกระทงด้วย

“รูปกระทงนั้น มีหลายแบบ มีทรงดอกบัวบานบ้าง จีบพลับพลึงบ้าง ทำเป็นเรือหยวกบ้าง เอาใบตองมาเย็บเข้าเป็นกระทงเข็ม มีกระจิงและรูปภาพบ้าง มีรูปเทียน ดอกไม้ หมายพลุใส่กระทง ลอยบูชา ไม่ก็ยกเสา โคมเพื่อแขวน โคม จุดบูชาเป็นอย่างสูง หรือจุดดอกไม้เพลิง มีต่าง ๆ นานา

พอถึงคราวันกษัตริย์ลอยกระทงปีใด เหล่าชาวบ้านในพระนคร (กรุงเทพฯ) ก็จะไปชมนกกัน ไปลงเรือ ต่างยินดีชมทั้งบุตรหลานและบรรดาญาติพี่น้องเพื่อนฝูง แต่งกายอย่างสุภาพบ้าง แต่งกายให้น่าขันบ้าง ลงเรือเก่ง เรือนางแหละ เรือเป็ด เรือสำปั้น ทั้งลำใหญ่และลำเล็ก เทียวพายแจวไปตามที่ต่างๆ อย่างร่าเริง

การละเล่นมีทั้งลาวเป่าแพน (แคน?) ตีฆ้องโหม่ง ตีกลองยาว ตีโทน รำมะนา ฉิ่ง กรับ บางพวก ต่างขับร้องลำนำต่างๆ มีเพลงคอกสร้อย สักวา เพลงครึ่งท่อน เพลงปรบไก่ เพลงเรือ เพลงตะวันตก ตะวันออก “ได้ตอบกันตามความสนุกนี้สนัดแห่งตน” (เรื่องเดียวกัน: 79)

จากงานเขียนของเอนกเรื่อง ลอยกระทง สะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตชาวบ้านที่ผูกพันกับธรรมชาติในทุกการดำรงชีวิต ชาวบ้านจึงเคารพบูชาธรรมชาติที่เกื้อกูลชีวิต โดยเฉพาะน้ำซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญพื้นฐาน ในทุกกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับอาชีพเกษตรกรรมของชาวบ้าน จึงเกิดเป็นพิธีกรรมที่แสดงถึงความเคารพบูชาต่อพระแม่คงคา ซึ่งเปรียบเสมือนเทพธิดาแห่งน้ำ เช่นงานลอยกระทงที่จัดขึ้นในกลางเดือน 11, 12 ของทุกปี

สรุปเรื่องความเชื่อและพิธีกรรม ดังนี้

1. ความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ ที่กล่าวถึงมีทั้งพิธีกรรมที่เกี่ยวกับชีวิตของบุคคล เช่น ความเชื่อเรื่องการไว้ผมจุกเกล้า และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากิน ได้แก่ แรกนาขวัญ รับท้องข้าว ลอยกระทง เป็นต้น

2. ความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ ย่อมมีความคลี่คลาย ความเชื่อและพิธีกรรมที่คงอยู่ได้ต้องสอดคล้องไปกับการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน เช่น แรกนาขวัญ รับท้องข้าว ไหว้พระบาทศาลาล้อทาน ลอยกระทง เหล่านี้ล้วนเป็นพิธีกรรมที่ชาวบ้านสืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนรุ่นต่อไป

ในขณะเดียวกันความเชื่อและพิธีกรรมบางอย่างไม่มีการสืบทอด เพราะไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้านที่เปลี่ยนไป เช่น การกินหมาก การคลอดบุตร การไว้ผมจุกเกล้า

ตอนที่ 5 การพักผ่อนหย่อนใจ

ชาวบ้านนอกเมืองและในเมืองจะมีรูปแบบการพักผ่อนหย่อนใจแตกต่างกันไป ชาวบ้านนอกเมืองส่วนใหญ่จะมีอาชีพด้านเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนา เวลาว่างจะมีสองระยะคือ เมื่อเสร็จงานไถหว่านและปักดำ และเมื่อเก็บเกี่ยวและเอาข้าวเข้ายุ้งแล้ว ชาวบ้านนอกเมืองจะพักผ่อนหย่อนใจโดยมีการเล่นเพลงในงานบุญต่างๆ เช่น เพลงพื้นบ้านพื้นเมืองในงานสงกรานต์ เพลงเรือในงานทอดกฐินผ้าป่า ชาวบ้านในเมืองจะพักผ่อนหย่อนใจโดยการไปร่วมงานบุญที่จัดขึ้นในเมืองหลวง เช่น งานภูเขาทอง ส่วนเด็กในเมืองและนอกเมืองก็จะเล่นของเล่นที่จัดหาได้จากธรรมชาติ ของเล่นในประเทศและของเล่นจากต่างประเทศ ดังจะได้อธิบายต่อไป

5.1 เพลงพื้นบ้านพื้นเมือง

5.1.1 เพลงที่เล่นในงานสงกรานต์

“ที่นี่จะกล่าวถึงเมืองสุพรรณ

ยามสงกรานต์คนนั้นก็พร้อมหน้า

จะทำบุญให้ทานการศรัทธา

ต่างมาที่วัดป่าเลไลยก์...” (เอนก นาวิกมูล 2537: 30)

เนื่อกลอนจากเสภาขุนช้างขุนแผนข้างคันแสดงถึงบรรยากาศงานสงกรานต์ วัดป่าเลไลยก์ เห็นถึงภาพหญิงชายชนทรายเข้าวัด ก่อพระเจดีย์ทราย ทำบุญเลี้ยงพระ ทำบุญแล้วมา เล่นร้องฟ้อนรำ หากยังขาดหลักฐานเรื่องของเพลงที่ใช้ร้องรำ เอนกจึงได้ค้นคว้าหาหลักฐานให้อุณชนคนรุ่นหลัง ได้หยิบมาพิสูจน์ ทบทวนเพื่อนำไปใช้ศึกษาต่อไป ด้วยการพยายามบันทึกและ สืบสวนเรื่องต่างๆ ของเพลงพื้นบ้านภาคกลางจากการฟังเองด้วยหู คุงเองด้วยตา สืบค้นจากหนังสือเก่า รวมถึงได้รับการถ่ายทอดเรื่องราวจากแม่เพลง ยายทองหล่อ แม่เพลงย่านบางขุนทิพย์ อยู่ชยาอายุ 92 ปี (2534) และยายทองอยู่ แม่เพลงจากโรงหิน นครนายก ที่ถึงแก่กรรมไปแล้ว ส่วนแม่เพลงที่มีพื้นเพอยู่ทางวิเศษชัยชาญ อ่างทอง ได้แก่ ยายสงวน ศรีสุวรรณ แม่เพลงอายุ 86 ปี กับแม่บัวผัน จันทร์ศรี ศิลปินแห่งชาติ อายุ 72 ปี (2535)

เพลงที่ใช้ร้องเล่นในหน้าสงกรานต์ของภาคกลางมีหลากหลายเพลง แต่ละท้องถิ่นอาจรู้จักหรือไม่รู้จักเพลงของท้องถิ่นอื่นก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นกับการแพร่กระจายของเพลงดังกล่าว

“ภาคกลางมีเพลงสำหรับร้องเล่นในหน้าสงกรานต์เป็นจำนวนมาก พิษฐาน พวงมาลัย สงกรานต์ ยั่ว ระบายบ้าน ไร่ ซ้ำเจ้าหงส์ เหยย คล่องซ้าง อินเลเล กรุ่น ซ้ำเจ้าโลม ชักเย่อ เจ้าผี ที่พูดมา 10 กว่าเพลงนี้ ล้วนแต่เป็นเพลงที่ร้องเล่นยามหน้าตรุษสงกรานต์ทั้งสิ้น แต่เพลงบางเพลงเกิดในถิ่นหนึ่งๆ ย่านหนึ่งๆ ไม่ได้แพร่กระจายไปสู่ถิ่นอื่น พูดถึงเพลงนั้นเพลงนี้ขึ้นแล้วบางคนอาจจะไม่รู้จักก็ได้ ยกตัวอย่าง เพลงกรุ่น เพลงซ้ำเจ้าโลม นิยมเล่นแถบอุทัยธานี นครสวรรค์ ไปตามคนเมืองสุพรรณ คนเมืองอ่างทอง ส่วนใหญ่ก็คงบอกว่า ไม่เคยได้ยิน” (เรื่องเดียวกัน: 33)

เพลงที่เป็นที่รู้จักแพร่หลาย แสดงให้เห็นได้ว่าการถ่ายทอด หยิบยืมกันไปมา ดังที่เอนกได้กล่าวไว้ว่า

“..บางเพลงก็พบขยายวงรู้จักมากออกไปอีกหน่อย และบางเพลงก็รู้จักแพร่หลายกันทั่วไปในแทบทุกจังหวัด นี่หมายความว่าได้มีการสร้างสรรค์เพลงต่างๆ ขึ้นแล้วถ่ายทอด หยิบยืมกัน ไปมา ตามแต่เพลงไหนถูกหูใครเพียงใด” (เอนก นาวิกมูล 2546 ก: 181)

1) พิษฐาน ก็คือ อธิษฐาน เอนกให้รายละเอียดของเพลงพิษฐานว่าเหลือแต่การบันทึกเสียงให้คนรุ่นหลังได้ดูเท่านั้น โดยชาวบ้านตำบลท่าโพ อำเภอหนองขาหย่าง จังหวัดอุทัยธานี

“ชาวบ้านพูดเสียงน่ารักไปอีกแบบหนึ่ง แต่ก่อนยังเคยมีร้องในแถบอยุธยา สุพรรณบุรี (บางถิ่น) ขึ้นเหนือต่อไปจนถึงนครสวรรค์กับอุทัยธานี เดียวนี้ไม่มีใครที่ไหนเขาเอามาเล่นกันแล้ว ยกเว้นแต่จัดเพื่อบันทึกภาพบันทึกเสียงให้คนรุ่นหลังดู ที่เห็นเป็นหลักเป็นฐาน ชาวบ้านยังเล่นกันได้เป็นหมู่ ก็คือแถบบ้านท่าโพ อำเภอหนองขาหย่าง อุทัยธานี ชาวบ้านตำบลนี้ นอกจากจะเล่นเพลงพิษฐานแล้ว ยังเล่นเพลงกรุ่น (ขึ้นต้นว่า กรุ่นฉันเอย) เพลงซำเจ้าโลม (ขึ้นต้นว่า ซำเจ้าโลมเอย...) เพลงซักเย่อ หรือเรียกว่าเพลง ซักคะเย่อ (หญิงชาย แบ่งออกเป็นสองพวก ซักเย่อ ร้องเพลงขณะดึงเชือก) อีกด้วย” (เรื่องเดียวกัน: 182)

วิธีเล่นเพลงพิษฐาน ชายหญิงจะไปไหว้พระพร้อมกัน และร้องเพลงโต้ตอบกันต่อหน้าพระประธานในวัด เอนกเล่าว่า

“วิธีเล่นเพลงพิษฐานนั้น ค่อนข้างประทับใจ ด้วยเป็นความสวยงามของอดีตที่ไม่น่าจะปล่อยให้หมดไปเลย หน้าตารุขสงกรานต์ ชายหญิงหาดอกไม้ทัดหูห้อยไหล่ ถือ ไปสู่วัด ชักชวนร้องเพลงโต้ตอบกันในโบสถ์ ฝ่ายชายร้องที่ ฝ่ายหญิงร้องที่ นั่งคุกเข่าพนมมือต่อหน้าพระประธานเกี่ยวแกก้นอยู่อย่างนั้น” (เรื่องเดียวกัน: หน้าเดิม)

ยกตัวอย่าง

“พิษฐานเอย มือหนึ่งถือพาน ถือพานด้วยดอกคุณ

เกิดมาชาติใดแสนใดเอย ขอให้ได้เป็นคนใจบุญ

(รับพร้อมกัน พิษฐานวานไหว้ ขอให้ได้สมใจเราคิด พิษฐานเอย)

ดอกเอ๋ยวิมานขอให้พานพบเอย ดอกเอ๋ยผอบ ขอให้พบพานเอย...”

2) เพลงเข้าผี มีแพร่หลาย ทั้งผีลุ่ม ผีทะเล ผีแม่ศรี ผีกระดัง ผีลิง ผีปลา ผีนางกวัก ผีควาย ฯลฯ เป็นเพลงที่พบเล่นแพร่หลายในทุกจังหวัด (เรื่องเดียวกัน: 191)

“แม่ศรีไหนเอย แม่ศรีสาวสะ ยกมือไหว้พระ จะมีคนชม

ชนคิ้วเจ้าต่อ ชนคอเจ้ากลม ซักผ้ามาห่ม ชมแม่ศรีเอย...” (เพลง)

วิธีเล่นเข้าผี เริ่มจากให้คนที่มิจิตอ่อนมานั่งพนมมือถือดอกไม้กลางวง มีเครื่องมือข้าวของประกอบการเล่นวางอยู่ข้างๆ ตามแต่จะเลือกเล่นเข้าผีประเภทใด เสร็จแล้วคนอื่นๆ ก็จะชวนกันร้องเพลงเข้าผีแต่ละอย่างเข้าไปเข้ามาหลายเที่ยวจนกว่าผีจะมาเข้า เมื่อผีเข้าแล้วทุกคนจะต้องร้องเพลงเชิญ เพื่อขอเชิญให้ลุก เอนกอธิบายในบทความเรื่องเรียงสงกรานต์ว่า

“เมื่อลูกแล้ว พี่จะทำอากัปภิกิริยาไปตามธรรมชาติของสิ่งนั้นๆ เช่นผีสิง ทำท่าขุกขิกซุกซน ขาดไม่ได้คือจะป็นปายคันไม่อย่างคล่องแคล่ว พี่เลี้ยงจะต้องคอยดึงเชือกที่ผูกเอาไว้ให้ดี ไม่เช่นนั้นอาจจะทำอะไรหว่าดเสียวเกินขอบเขตได้ ถ้าหากเป็นผีสู่ม ก็จะทำให้สู่ม มาทำสู่มปลา เป็นผีปลาก็ทำท่าว่ายน้ำหรือดิ้นไปดิ้นมา ถ้าอยากสนุกกว่านั้น ชักชวนให้ผีรำได้ เอาเพลงอะไรก็ร้องเข้าคราวนี้ก็รำกันใหญ่” (เอนก นาวิกมูล 2541 ก: 49)

เอนกเล่าว่าหากต้องการจะเลิก ต้องทำให้ผีออก (เรื่องเดียวกัน: หน้าเดิม)

“เมื่อเล่นจนพอใจแล้ว อยากจะเลิก ก็ส่งเสียงกระตุ้วเข้าไปในหูคนเล่น หรือปลุกผีให้ล้ม เท่านั้นผีก็จะออก ตัวคนเล่นเป็นผี จะค่อยๆ จ้วเจียตื่นจากภวังค์ หลังจากนั้นอาจผลัดเปลี่ยนให้คนอื่นเล่นแทน หรือเปลี่ยนใจไปเล่นการละเล่นอย่างอื่นต่อไป”

3) เพลงพวงมาลัย เพลงระบำ เพลงยั่ว เหล่านี้มีการเล่นแถบอ่างทอง หลังสุดซึ่งหมายถึงเมื่อราว 50 ปีมาแล้ว (เอนกเขียนเรื่อง “เริงสงกรานต์” พ.ศ. 2535) จึงมีเพลงอีแซวเกิดขึ้น พัฒนามาจากเพลงยั่ว เพลงฉ่อย เพิ่มเติมให้คนแถบอ่างทอง สุพรรณบุรีร้องเล่น นิยมเล่นตอนไหว้หลวงพ่อโต วัดป่าเลไลย์ สุพรรณบุรี ทั้งเดือนห้าหน้าสงกรานต์และเดือน 11 – 12 หน้ากฐินผ้าป่า ทำยี่ที่สุดเลยถือเป็นเพลงพื้นบ้านของแถบสุพรรณไป ดังที่เอนกเขียนไว้ว่า

“ไปนั่งที่ลานวัดป่า มีต้นโพธิ์ ไม้ใหญ่ขึ้นครึ้ม เสียงขยับฉิ่งดังกร๊อกแกร๊กๆ ... ฉิ่งอยู่ในกระเป๋ เวลาจะเล่นเพลง เช่นเพลงอีแซว ฝ่ายชายจะร้องเป็นเพลงเกริ่นขึ้นมา ก่อน เกริ่นก็คือชักชวน ถ้าผู้หญิงคนไหนเป็นนักเลงเพลงอยู่แล้ว ก็ลุกขึ้นร้องเล่นด้วย ไม่มีการเงินอายุ เนื้อหาของเพลงที่ร้องกันตามเทศกาลเช่นนั้น ส่วนใหญ่หนีไม่พ้นเรื่องเกี่ยวพาราตี รักๆ ใครๆ ถ้าผีปากกล้าเป็นขันอาชีพสักหน้อย (เช่นพวกเพลงฉ่อย ซึ่งเป็นเพลงอาชีพมาจากทางอ่างทอง) ก็อาจร้องว่าแก้กันด้วยโวหารลีลาเผ็ดมันยิ่งขึ้น” (เรื่องเดียวกัน: 50)

เนื้อเพลงเพลงอีแซวที่แม่บัวผันกล่าวถึง มีดังนี้

“ใครเหวยใครวามาเรียกแม่หนู

ฉันเองยังไม่รู้กันว่าใคร

ครั้นจะแต่งตัวกันให้หนักคู้จี้มั่งจะซ่า

เพื่อนเล่นเขาก็มาคอยหาย

ฉันเดินกะตุตสายมุ้งผมยุ่งไม่ดี

กลับเข้ามานั่งหิวซะแล้วผมใหม่

คราวนี้หีบหวีน้อยเข้ามาสอยเสย

ผมเผ้าฉันก็เลยกระจาย

พ่อแม่ของเราเมื่อเป็นสาวเมื่อเป็นหนุ่ม

ตัดผมทรงกะทุ่มสมัยใหม่

มาสมัยเดี๋ยวนี้นักก็หิวผมเป๋ บางคนก็เกล้าผมโป่ง

สูบยาทาเรีต่นุ่งโสร่งเอาผ้าขาวม้าห้อยไหล่...”

จากเนื้อเพลงอิแซวที่กล่าวถึงสภาพสังคมข้างต้น เอนกวิเคราะห์ว่า

“...จะเห็นได้ว่าถ้อยคำที่ร้องบอกกล่าวสภาพสังคมแต่ก่อนได้นำฟังที่เดียว...” (เรื่องเดียวกัน: หน้าเดิม)

4) เพลงขั่ว ก็เป็นเพลงที่สนุกไม่น้อย ฟังทำนองไม่ต่างจากเพลงสำหรับร้องเวลาแก้กลองยาวเท่าไรนัก ไม่ทราบว่าจะมาก่อนใคร แต่เนื้อเพลงข่วนั้นมีมากกว่าเพลงกลองยาว เพราะเขาถือว่าแก้กันเป็นคั่นๆ บางทีเพลินจนถึงสว่างไม่รู้ตัวก็มี

ยกตัวอย่าง

“หงส์เอ๋ย แม่ชื่นใจเอ๋ย ไม่นอน ไม่นี่ กะพี้ข้างเลย เห็นพี่คนจน

แม่คนสวยเอ๋ย ตะละลา...

ดื้อนไว้ๆ เอาไปบ้านเรา เอาไปหุงข้าวให้แม่เรากิน หุงข้าวไม่ดี

จะดีให้คืน...”

แล้วมีรับ “ไฮ โยพ่อแก้ว ไฮยาพะยวบ เพย เพยโยโยเอ๋ย...”

คล้ายๆ ทางอยุธยาของฝ่ายยายทองหล่อ เพลงนี้ก็อีกทีก็ครึกครื้นมาก ทั้งๆ ที่ไม่จำเป็นต้องมีกลองยาวไปตี แค่ปรบมือร้อง โยนๆ ก็เกี๋ยกราวตื่นตื่นร้องเล่นไม่รู้จักเบื่อ (เอนก นาวิกมูล 2546 ก: 187 – 188)

5) เพลงเหย่ย เพลงนี้มีแถบถิ่นพนมทวน กาญจนบุรี ไม่พบในถิ่นอื่นๆ พ่อเพลงคนสำคัญคือลุงชู หรือบุญชู เพลงนี้เป็นเพลงสั้น ร้องเพียงคนละ 2 วรรค มีกลองยาวและฉิ่งฉาบประกอบแล้วครึกครื้น (เรื่องเดียวกัน หน้า 188)

ตัวอย่าง

“รักจะร้อน อย่าให้อ้อนวอนเลยเอ๋ย...” (รับซ้ำ)

“รักไม่สวย จะไปอยู่ด้วยอย่างไรเอ๋ย” (รับซ้ำ)

“รำหอยรำย้อย สวยไม่น้อยเลยเอ๋ย” (รับซ้ำ)

6) เพลงซ้ำเจ้าหงส์ เอนกได้ฟังเพลงนี้จากแม่รำพึงและเพื่อน ที่บ้านศาลาลอยอำเภอท่าเรือ อยุธยา ที่เล่าบรรยายกาศในหน้าตรุษสงกรานต์ ชายหนุ่มคนหนึ่งก็จะไปเที่ยวอีกถิ่นหนึ่ง ถึงบ้านไหน ก็อาจไปเล่นโยนชิงช้าร้องเพลงซ้ำเจ้าหงส์ กับสาวๆ ในถิ่นนั้น ผลัดกันไกวผลัดกันนั่ง ร้องเพลงพลา

5.1.2 เพลงที่นิยมเล่นในหน้าน้ำ

ในช่วงออกพรรษาเดือน 11 หรือ 12 เป็นหน้าน้ำ ชาวบ้านจะออกไปทำบุญทอดกฐิน ทอดผ้าป่า เพราะเป็นช่วงที่ว่างจากการทำไร่นา ระหว่างรอข้าวสุก ท้องถิ่นที่อยู่ใกล้แม่น้ำ ลำคลองและมีผู้มาชุมนุมกันมากๆ มักมีการเล่นเพลงเรือ เอนกเขียนเกี่ยวกับเรื่องนี้ในหัวข้อ “เพลงพื้นบ้านภาคต่างๆ” ว่า เพลงหน้าน้ำของภาคกลางเท่าที่ค้นพบมี 5 เพลง ได้แก่ เพลงเรือ เพลงเครื่องท่อน เพลงหน้าไย เพลงรำภาข้าวสาร และเพลงร้อยพรรษา (เอนก นาวิกมูล 2532: 394)

ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะเพลงเรือ เพลงเรือเกิดขึ้นเมื่อ 30 – 40 ปีก่อนขึ้นไป (เขียนเมื่อ 4 กันยายน พ.ศ. 2529) ราวเดือน 11 เดือน 12 หน้าทอดกฐินผ้าป่า เมื่อชาวบ้านไปทำบุญไหว้พระ โดยทางเรือ ก็จะมีการร้องเพลงเรือ ได้ตอบกันสนุกสนาน

“เพลงเรื่อนิยมเล่นเมื่อเดือน 11 เดือน 12 กำลังเป็นหน้าทอดกฐินผ้าป่า ต่างคนต่างชักชวนไปไหว้พระทำบุญกัน บางคนไปแต่วัดใกล้ๆ บางคนไปยังวัดซึ่งอยู่ห่างไกลมักเป็นวัดมีชื่อเสียง เช่น วัดป่าโมก วัดป่าเลไลย์ เป็นต้น ในงานทำบุญดังกล่าว พ่อเพลง แม่เพลงนิยมไปพบปะร้องเพลงเรือ ได้ตอบกันเป็นที่สนุกสนาน แต่ละคราวมีคนฟังหมู่ละมากๆ จะจอดทอดทุ่นปักหลักร้องที่เดียวก็ได้ เกาะกันเป็นแพเคลื่อนคล้อยปล่อยตามกระแสน้ำก็ได้ ว่าเพลงเพลินไปจนรุ่งสว่างก็มี นี่คือความบันเทิงเมื่อ 30 – 40 ปีก่อนขึ้นไป สมัยหลังเลิกเล่นกันไปแล้ว”

(เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2534 ก: 143)

ภาพที่ 4.28 บรรยากาศการเล่นเพลงเรือ

ที่บ้านโรงนอก ตำบลเสาธง อำเภอบางปะหัน จ.พระนครศรีอยุธยา

ชายสวมหมวกฟาง หญิงสวมงอบตามอย่างที่เคยเล่นกันมา

ที่มา: เอนก นาวิกมูล (2550: 161)

จากงานเขียนของเอนกเรื่อง “เพลงพื้นบ้านพื้นเมือง” ทำให้เห็นมุมมองของชีวิตชาวบ้าน ดังนี้

1. ชาวบ้านไทยมีค่านิยมในเรื่องความสนุกสนาน ประกอบกับมีความเชื่อในเรื่องการทำบุญและการสะสมบุญ ดังนั้น เมื่อว่างเว้นจากทำนา จึงนิยมเดินทางไปทำบุญ และในงานทำบุญก็มักจะเอาความสนุกสนานเข้าไปแทรกด้วยเสมอ ไม่ว่าเทศกาลสงกรานต์และกฐินผ้าป่าที่ชาวบ้านทั้งในท้องถิ่นเดียวกันและต่างถิ่นได้มาพบปะเล่นเพลงร่วมกัน
2. ชาวบ้านไทยมีพรสวรรค์ในด้านร้องรำทำเพลงและเป็นปฏิภาณกวี จึงสามารถเล่นเพลงและต่อเพลงประเภทต่างๆ ได้อย่างสนุกสนาน
3. การเล่นเพลงพื้นบ้านจะใช้ฉากธรรมชาติ มีเพียงเครื่องดนตรีง่ายๆ ต่างจากการเล่นดนตรีแบบตะวันตกในปัจจุบันที่ต้องมีเครื่องมือและสื่ออิเล็กทรอนิกส์เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย
4. เพลงพื้นบ้านจะนิยมเล่นหลังจากที่ชาวบ้านว่างเว้นจากการทำนา เช่น เทศกาลสงกรานต์และทอดกฐินผ้าป่า เทศกาลสงกรานต์ จะมีการเล่นเพลงที่หลากหลายขึ้นกับแต่ละท้องถิ่น เช่น เพลงพืชมธุรา เพลงเข้าผี เพลงมาลัย เพลงยั่ว เพลงเหย่ย ฯลฯ ส่วนเพลงที่นิยมเล่นในหน้าน้ำหรือช่วงทอดกฐินผ้าป่า ได้แก่ เพลงเรือ เพลงครึ่งท่อน เพลงหน้าผาก เพลงรำภาข้าวสาร และเพลงร้อยพรรษา

5.3 งานภูเขาทอง

งานไหว้พระบรมธาตุประจำปีวัดสระเกษมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 หลังจากมีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุจากพระบรมมหาราชวังไปบรรจุในพระบรมธาตุในพระเจดีย์ใหญ่บนยอดภูเขาทอง ในพ.ศ. 2421 แต่งานมีอย่างจริงจังต่อเนื่องมาตั้งแต่ พ.ศ. 2433 (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2541 ก: 137)

การมางานภูเขาทองของชาวบ้าน นอกจากเพื่อสักการะพระบรมธาตุหรือพระบรมบรรพตวัดสระเกษแล้ว มิใช่น้อยที่เดินทางมาเพราะต้องการแสวงหาความเพลิดเพลินบันเทิงใจจากการชมมหรสพ การออกร้าน และการละเล่นต่างๆ ภายในงาน ซึ่งการจัดงานเฉลิมฉลองเหล่านี้มีต่อเนื่องมาตั้งแต่เริ่มจัดงานในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงปัจจุบัน

5.3.1 สมัยรัชกาลที่ 5

ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 7 ฉบับวันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ. 109 เท่ากับ พ.ศ. 2433 หน้า 345 เรื่อง “การฉลองพระธาตุชาติที่บรมบรรพต” ไม่มีชื่อผู้เขียน ได้ให้รายละเอียดเรื่องการฉลองพระธาตุในสมัยรัชกาลที่ 5 สรุปได้ว่า การเล่นฉลองพระธาตุในเวลากลางวัน มีละครไทย ละครชาตรี ฆ้อง เวลากลางคืนมีหนังไทย หนังควน (คือหนังตะลุงปักขี้ไต้-เอนก) เพลงน้อย และ

มีร้านที่เจ้าพนักงานจัดให้วางขายของสวยงาม แปลกๆ รวมถึงดอกไม้เพลิงต่างๆ ผู้คนมากมายต่างไปนมัสการและเที่ยวดูการเล่นต่างๆ เป็นที่ครึกครื้นและสนุกสนานอย่างมาก (เรื่องเดียวกัน: 150)

5.3.2 สมัยรัชกาลที่ 6

หนังสือนิราศบรมบรรพต พ.ศ. 2466 บอกเล่าประวัติและบรรยากาศงานภูเขาทองในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้ดี เอนกยกตัวอย่างเนื้อความที่น่าสนใจจากหนังสือเล่มนี้ สรุปได้ดังนี้ (เรื่องเดียวกัน 174, 176)

หน้า 3 ระบุว่าเริ่มมีงานประจำปีตั้งแต่ปีขาน โทศก พ.ศ. 2433

หน้า 24 – 28 มีการพูดถึงร้านค้าและโรงเล่นต่างๆ เช่น ร้านโยนห่วง ตกเบ็ด ร้านขายตุ๊กตาญี่ปุ่น ร้านผ้า ร้านทองเหลือง ร้านขายพัดขนนก ร้านขายหวีกระ ร้านขายตุ๊กตานั่งเตียง ร้านขายผลไม้ปั่น ร้านขายสัตว์ไม้ระกำ ร้านขายหน้ากาก ร้านขายหอกคาบทำด้วยไม้้อ

หน้า 32 – 34 พูดถึงอาหารการกินต่างๆ

หน้า 41 พูดถึงถึกคณะนายสังวาล

หน้า 43 พูดถึงพวกกล้าตัด

5.3.3 งานภูเขาทองในปัจจุบัน

งานภูเขาทองยังคงมีการจัดอย่างต่อเนื่องในกลางเดือน 12 ของทุกปี เอนกเล่าว่ามีวิธีสังเกตว่างานภูเขาทองมาถึงแล้ว โดยดูจากพระเจดีย์บนยอดพระบรมบรรพตจะมีผ้าแดงพันรอบองค์พระ รอบๆ งานภูเขาทอง มีการแสดงมหรสพ การละเล่น รวมถึงร้านขายของสารพัดชนิดที่สร้างสรรค์ความบันเทิงให้ผู้เข้าชมได้อย่างไม่รู้จัก

“ผมชอบเที่ยวงานภูเขาทอง ประทับใจจริงๆ เพราะงานมีอะไรต่างๆ ให้ดูมากมาย ไม่ว่าจะเป็นสัตว์ประหลาด ของมายา มหรสพการละเล่น และที่สำคัญอย่างยิ่ง สำคัญที่สุดคือร้านรวงที่ขายของสารพัดไม่ว่าจะของเล่นหรือจะเป็นของจริง” (เรื่องเดียวกัน: 117)

การแสดงมหรสพ การละเล่น และร้านในภูเขาทองมีหลายประเภท เช่น

1) ถ้ามอง เป็นมหรสพการละเล่นขนาดจิ๋ว ที่เล็กๆ จะชอบดูกันมาก

“ถ้ามองประเภทคุณภาพสามมิติ มีฟิล์มใส่จานผูกติดกับแผงที่ให้บริการเป็นแถว ไม่ก็ผูกเอาไว้ด้วยเชือก ถ้ามองประเภทหนังเดินปัจจุบันที่ดูเป็นกล่องพลาสติก มีที่จับคล้ายๆ เครื่องเป่าลม ตัวฟิล์มข้างในเคลื่อนที่ไปได้ก็ด้วยแรงแบตเตอรี่ เนื้อหนังจะเลือกเอาเรื่องประเภทไหนก็ได้ ลองดูโปรแกรมเขียนไว้ให้เลือก ซุปเปอร์แมน ผีน้อย ป๊อบอาย คนผี มิกกี้เมาส์ มนุษย์บิน มนุษย์ค้างคาว จ้าวบาตาล ฯลฯ” (เรื่องเดียวกัน: 121)

2) ละครลึง เป็นอีกหนึ่งการแสดงที่ชาวบ้านให้ความสนใจอย่างมาก

“งานภูเขาทองมีทีละ 3-4 คณะ ละครลิงไปเล่นที่ไหน คุณจะไม่ต้องมีใครห่วง ทั้งนี้เพราะว่ามีคนอุดหนุนตลอดเวลาทุกรอบ” (เรื่องเดียวกัน: 124)

3) การละเล่นอื่นๆ

งานภูเขาทองมิให้ดูให้เล่นทั้งสิ้น ไม่ว่าจะป็นสาวน้อยยดกน้ำ ม้าหมุน ปาเป้า ชิงช้าสวรรค์ รถไต่ถ้ง โรงคนและสัตว์ประหลาด เช่น มนุษย์เงือกหัวเป็นคน ตัวเป็นปลา ดูเด็กสองหัว สามมือ สามเท้า นางในคอกบัว คนปากเท่ารูเข็ม เด็กสองหัวร่วมตัวเดียวกัน นางผีเสื้อ ฯลฯ

“เราคงคิดในใจว่า โช้ ของพวกนี้บางสิ่งบางอย่างจะเข้าไปดูทำไม นางเงือก นางผีเสื้อ ตามเป็นจริงแล้วมันจะมีได้ที่ไหน เข้าไปดูเสียเงินถูกหลอกเปล่าๆ ผมคิดว่าเรื่องนี้ทั้งๆ เอาไว้สักพัก เข้าไปดูความคิดของเขาดีกว่า ดูกันหน่อยว่าเขาทำอะไร ประดิษฐ์อย่างไรรจึงสามารถเรียกร้องความสนใจให้คนทั่วไปเข้าชมได้เพียงนั้น ยอมเสียเงินเถอะครับ เล็กๆ น้อยๆ แลกซื้อความรู้ความบันเทิง” (เรื่องเดียวกัน: 127)

4) ร้านขายของ

สีสันอีกอย่างของงานภูเขาทอง คือ ร้านขายของเล่นที่หลากหลาย ทั้งตุ๊กตา หัวโขน หน้ากาก รวมถึงกลองไม้กลองหนังและระนาดสำหรับเด็ก

“สรุปว่างานภูเขาทองเป็นงานยักษ์ใหญ่ ให้ทั้งความเพลิดเพลิน ความตื่นเต้นตื่นตา เดินดูกันเป็นคีนๆ ก็ไม่อาจบรรจุข้าวของความบันเทิงสองข้างทางได้หมด” (เรื่องเดียวกัน: 130)

จากอดีตจนถึงปัจจุบันงานภูเขาทองยังคงสร้างความบันเทิงให้ชาวบ้านในเมืองได้อย่างต่อเนื่อง ทั้งการละเล่น มหรสพ การออกร้านขายของชนิดต่างๆ เรียกได้ว่ากว่าศตวรรษที่ผ่านมาทุกปี งานภูเขาทองไม่เคยเงียบเหงาจากชาวบ้านในเมืองที่สลับกันเข้ามาหาสารพันความเพลิดเพลินนับแต่วันแรกจนวันสุดท้าย

จากเรื่อง “งานภูเขาทอง” สะท้อนชีวิตชาวบ้านในมุมมองต่างๆ ดังนี้

1. ชีวิตชาวบ้านผูกพันกับวัดมาแต่อดีต วัดจึงเป็นที่ชุมนุมของชาวบ้านในงานบุญ และงานสังคัมรีนเริงต่างๆ ดังเช่นงานวัดภูเขาทอง ที่นอกจากชาวบ้านในเมืองจะมาสักการะพระบรมธาตุวัดสระเกษแล้ว ยังมีจุดมุ่งหมายเพื่อมาหาความสนุกเพลิดเพลินในมหรสพ การละเล่น และการออกร้านต่างๆ ในงานด้วย

2. สิ่งประดิษฐ์หลากหลายชนิดที่แสดงถึงภูมิปัญญาชาวบ้านในงานวัดภูเขาทอง เช่น ถ้ามอง มหรสพขนาดจิ๋ว (ปัจจุบันหาชมไม่ได้แล้ว) หรือการเล่นปาเป้า รถไต่ถ้ง รวมถึงงานฝีมือที่ชาวบ้านนำมาจำหน่ายภายในงานด้วย ฯลฯ

5.4 ของเล่น

ของเล่น ตามพจนานุกรม หมายถึงของสำหรับเด็กเล่นเพื่อความสนุกเพลิดเพลิน ของเล่นแบ่งได้เป็น 3 ประเภทใหญ่ๆ ด้วยกัน ได้แก่ ของเล่นจากธรรมชาติ ของเล่นที่ผลิตในประเทศ และของเล่นจากต่างประเทศ เริ่มแรกของเล่นเด็กมักทำจากวัสดุธรรมชาติต่างๆ ต่อมา มีการปรับปรุงให้แข็งแรงทนทานขึ้นเพื่อจำหน่ายในประเทศ ด้วยกรรมวิธีต่างๆ เช่น การเผาดินเหนียว รวมถึงมีการใช้วัสดุชนิดอื่นๆ เช่น เหล็ก ดิบบุก สังกะสี พลาสติก เป็นต้น ส่วนของเล่นที่นำเข้ามาจากต่างประเทศในระยะแรกมักจะมีเล่นกันเฉพาะลูกหลานชนชั้นสูงเท่านั้น แต่ต่อมาหลังการเสด็จประพาสต่างประเทศของรัชกาลที่ 5 ห้างสรรพสินค้าชั้นนำในต่างประเทศได้เข้ามาดำเนินกิจการในเมืองไทยมากขึ้น ของเล่นที่นำเข้ามาจากต่างประเทศก็เริ่มแพร่หลายสู่ผู้มีฐานะและชาวบ้านชาวเมืองทั่วไป

5.4.1 ของเล่นจากธรรมชาติ

การเล่นของเด็กไทยมีปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่สมัยอยุธยา กระทั่งในสมัยรัตนโกสินทร์มีผู้เขียนเกี่ยวกับเรื่องการเล่นของเด็กไว้หลายท่านด้วยกัน เช่น พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงนิพนธ์ ทรงนิพนธ์วรรณคดีเรื่องอิเหนา กาญจนนาคพันธ์ เขียนไว้ในเรื่อง “เด็กคลองบางหลวง” พระยาอนุমানราชชน เขียนเรื่อง “ฟื้นความหลัง” ทิพย์วาณี สนิทวงศ์ เขียนเรื่อง “เมื่อคุณตาคุณยายยังเด็ก” ทำให้ทราบถึงวัฒนธรรมและสภาพสังคมไทยในสมัยก่อนว่ามักเล่นกันเป็นกลุ่ม บางครั้งเล่นเลียนแบบชีวิตจริง และสอดแทรกความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติรอบๆ ตัวเด็กไว้ในบทร้องเล่น บทร้องประกอบการเล่นด้วย เช่น เล่นตุ๊กตา เล่นขายของ จักสาน ปั่น ฯลฯ (จินตนา กระบวนแสง 2542: 1 – 3)

ภาพที่ 4.29 เด็กเล่นขายของที่เลียนแบบชีวิตจริง

ของเล่นเด็กที่เป็นครอบครัวสามัญชนมักจะทำจากวัสดุที่หาได้ตามธรรมชาติเป็นหลัก เอนกได้กล่าวถึงของเล่นจากธรรมชาติของเด็กๆ หลายชนิดด้วยกัน เช่น ม้าก้านกล้วย เรือกาบมะพร้าว หมาเก็บบิน เคนไม้สูง หมาขุม ลูกยาร่วง ลูกหัวครก ทอยสะบ้า เป็นต้น อย่าง “เคนไม้สูง” เป็นการเล่นจากธรรมชาติที่มีในทุกภาค ถึงกับมีการจัดแข่งขันในงานมรดกอีสานที่จังหวัดมหาสารคาม

“...เคนไม้สูง เห็นเด็กๆ ในภาคเหนือและภาคอีสานเล่นกันสนุกสนาน ผู้เขียนไปงานมรดกอีสานที่จังหวัดมหาสารคามเมื่อ พ.ศ. 2521 ก็เห็นกรรมการจัดให้เด็กเคนไม้สูง แข่งขันเป็นที่เกี้ยวกราว การเคนไม้สูงนี้ทางภาคอีสานเรียกว่า ขาโลกเอก หลายคนเคนได้คล่องมาก ทางภาคเหนือ หนังสือ “การละเล่นของเด็กลานนาไทยในอดีต” ของสุรสิงห์สารวมฉิมพะเนาว์ กล่าวว่าเขาเรียกไม้กางเขน หรือ ไม้โก่งเขน หรือ โกกเอก ตัวไม้ทำด้วยไม้ไผ่ บางคนสามารถเคนได้ในระดับความสูงถึง 2 เมตร เวลาก้าวขึ้นบนไม้ ต้องอาศัยกำแพงวัดหรือหัวกระไดบ้านเป็นที่ตั้งหลัก” (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2539: 109)

การละเล่น “เล่นซัคราว” ด้วย “ลูกยาร่วง” หรือ “ลูกหัวครก” เป็นการเล่นที่เคยเป็นที่นิยมของเด็กผู้ชายในหลายจังหวัดในภาคใต้ เพราะเป็นต้นไม้ที่ปลูกมากในหลายจังหวัดภาคใต้ อีกชื่อหนึ่งของลูกยาร่วง คือ เม็ดมะม่วงหิมพานต์

“เมื่อสิบยี่สิบปีมาแล้ว เด็กๆ ในอำเภอระโนด จังหวัดสงขลานิยมเล่นเกมอย่างหนึ่งซึ่งจะมาพร้อมกับเม็ดมะม่วงหิมพานต์ หรือที่เรียกกันว่า ลูกยาร่วง ลูกหัวครก เกมดังกล่าวเล่นอย่างง่าย ๆ คือเอาเม็ดมะม่วงหิมพานต์มาวางบนรางไม้ แล้วผลัดกันปาให้ตกจากราง ใครปาได้มากก็โกยไปได้มาก อาจจะตั้งรางที่ต่างช่วยกันลงเม็ดมะม่วงหรือถ้าปาไม่ถูกก็อดกิน” (เรื่องเดียวกัน: 126)

สองตัวอย่างข้างต้นเป็นการละเล่นพื้นบ้านของเด็กไทยในราว พ.ศ. 2500 วัสดุที่นำมาทำของเล่นหาได้จากธรรมชาติในท้องถิ่น เช่น การเคนไม้สูง ในภาคเหนือและภาคอีสาน หรือการเล่นซัคราวของภาคใต้ เป็นต้น

การละเล่นของเด็กในปัจจุบันนี้ก็ต่างจากเด็กสมัยก่อนโดยใช้วัสดุทางธรรมชาติน้อยลง ปัจจัยหนึ่งเพราะความใกล้ชิดกับธรรมชาติของเด็กลดลง มีการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมด้านต่างๆ และการเข้าสู่ความเป็นสังคมเมืองหรือสังคมอุตสาหกรรม ทำให้พื้นที่การเล่นของเด็กถูกจำกัดลง

ภาพที่ 4.30 เด็กๆ ฝึกเล่นเดินกะลา
เป็นการละเล่นที่เด็กปัจจุบันแทบไม่รู้จักแล้ว

“ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกมพื้นเมืองค่อยถูกลืมไปและขาดตอนอย่างน่าเสียดาย คือ ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่มาพร้อมๆ กับเด็กรุ่นนี้ ตัวอย่างที่ง่ายที่สุด เช่น การที่เด็กอำเภอ ระโนดเลิกเล่นปามีดมะม่วงหิมพานต์ แสดงความมั่นใจของตัวเอง ก็เพราะลานดินลานบ้านที่เด็ก รุ่นเก่าเคยเล่นกลายเป็นถนนหนทางและบ้านเรือนหมดแล้ว ความใกล้ชิดกับธรรมชาติของเด็ก ลดลงไปอย่างเห็นได้ชัด และยังมีโทรทัศน์เข้าไป การเล่นเกมต่างๆ ก็ถูกลืม หมดความน่าสนใจ เร็วขึ้น” (เรื่องเดียวกัน: 128)

จากข้อความข้างต้น เอนกเห็นว่าชีวิตชาวบ้านที่เคยผูกพันใกล้ชิดกับ ธรรมชาติ เริ่มสูญหายไปเพราะวิถีแห่งการบริโภคนิยมแบบสังคมเมือง ความเป็นอยู่ของชาวบ้านจึง เปลี่ยนไปให้ความสำคัญกับเทคโนโลยีสมัยใหม่มากขึ้น เด็กๆ แทบไม่รู้จักการเล่นเกมนพื้นบ้านที่ อาศัยวัสดุที่หาได้ในท้องถิ่นอีกแล้ว

ภาพที่ 4.31 เด็กล้อมวงทำ “ไม้ก้านกล้วย” จากวัสดุธรรมชาติ

จำลองการละเล่นของเด็กไทยในอดีต

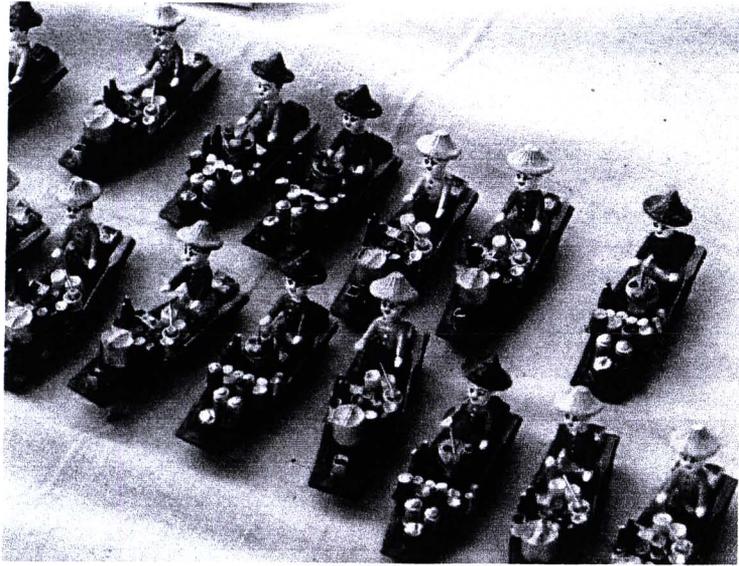
ในงานย้อนยุค ฉลอง 200 ปี กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ณ วัดอรุณราชวราราม

ระหว่างวันที่ 6 - 8 มกราคม พ.ศ. 2522

5.4.2 ของเล่นที่ผลิตในประเทศ

ของเล่นพื้นบ้านทำขึ้นจากวัสดุธรรมชาติที่หาได้ในท้องถิ่น มีทั้งที่เป็นงานฝีมือของเด็กเองและผู้ใหญ่ทำให้เด็กเล่นหรือทำขาย เช่น งานปั้นวัสดุจากดินเหนียว การทำหม้อ ไห กระทะ เด็กเล่นด้วยสังกะสี หรือการนำไม้หรือกระดาษมาทำของเล่นง่ายๆ ให้เด็ก เช่น การสานปลาตะเพียน เรือแข่ง ป้องแป้ง การฉลุกระดาษเป็นรูปสัตว์ เป็นต้น

“กรณีผู้ใหญ่ทำเล่นและทำขาย ได้แก่ผู้ใหญ่สานปลาตะเพียน สานกระจับ พวงแขวนไว้เหนื่อเปลให้เด็กได้ดูเล่น ผู้ใหญ่ปั้นตุ๊กตาชาววังขาย ทราบว่าขายกันมาแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ผู้ใหญ่ทำหัวโขนกระดาษ ทำป้องแป้ง ทำจกจั่น ทำตุ๊กตาล้มลุกขาย ผู้ใหญ่เอาไส้หญ้าปล้องมาแช่น้ำสี แล้วเอาไปประดิษฐ์เป็นรูปไม้รูปพัด เคยเห็นคนเดินขายในงานภูเขาทองเมื่อ พ.ศ. 2521 หลังจากนั้นก็ไม่เคยเห็นใครทำขายอีกเลย” (เอนก นาวิกมูล 2552: 158)

ภาพที่ 4.32 ตุ๊กตาชาววัง

ภาพที่ 4.33 ตุ๊กตาเซรามิกที่ผลิตในประเทศไทย

การออกแบบรูปเป็นวิถีชีวิตของเด็กไทย

หลักฐานสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ปรากฏว่ามีการทำของเล่นอย่าง
อุตสาหกรรมในครัวเรือนพบในหนังสือพิมพ์ “บางกอกสมัย” ฉบับวันที่ 25 กันยายน ร.ศ. 118
(พ.ศ. 2442) ว่า วันที่ 23 กันยายน เวลา 6 โมงเย็น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและ

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงลงเรือพายพระที่นั่งออกจากคลองสามเสน เมื่อเรือไปถึงหน้าแพเงินเอียงจอดอยู่ใต้ปากคลองผดุงได้ทรงหยุดซื้อของเล่น

“สรุปความว่าสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถได้ทรงซื้อของเล่นของใช้จากแพเงินเอียง เหล็กวิลาดในที่นี้เห็นจะเป็นเหล็กอบสังกะสีบัดกรีได้ เดียวนี้เราก็กังทำกันอยู่ แต่ไม่มีใครเอามาประดิษฐ์เป็นของเล่นอีกแล้ว เหลือแต่ทำรางน้ำฝน ท่อน้ำฝน เป็นอันว่าวิชาทำของเล่นจากเหล็กวิลาดแบบเงินเอียงสมัยร.5 ไม่มีตกทอดให้เราได้ศึกษาอีกเช่นเคย”

(เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2539: 34)

ในงานภูเขาทองสมัยรัชกาลที่ 5 เอนกได้อ้างข้อเขียนจากหนังสือวชิรญาณวิเศษ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) ว่ามีการขายของเล่นแล้วเช่นกัน สรุปได้ว่างานปีนั้นก็มีผู้มาออกร้านขายของถึง 240 ร้าน ของที่ขาย มีทั้งน้ำอบฝรั่ง หมวกปัก ดอกไม้ช่อเสียบอก และ “ตุ๊กตาอ้อคๆ” (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2552: 180)

ของเล่นที่ผลิตในประเทศมีมาอย่างต่อเนื่อง และมีความหลากหลายของของเล่นมากขึ้นเรื่อยๆ เท่าที่ชาวบ้านชาวเมืองจะคิดได้ อย่างในงานภูเขาทองสมัยต่อๆ มาก็ยังปรากฏข้อเขียนว่ามีการขายของเล่นภายในงานอยู่เป็นประจำ อย่างเช่นในหนังสือ “กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้” กล่าวไว้ว่า

“ร้านรอบในส่วนใหญ่เป็นร้านขายของสำหรับงานภูเขาทองแท้มีสี่ห้าอย่าง คือร้านขายดอกไม้เพลิงสำหรับจุดเล่น ร้านขายเครื่องกระดาษที่ทำด้วยกระดาษแข็งเป็นหอก คาบ ทวน ง้าว มีด กระบี่ ฯลฯ ปิดด้วยกระดาษทอง กระดาษเงิน ทองอังกฤษ ให้สวยงามต่างๆ ตลอดจนหมวก (หมวกแขก) และเสื้อต่างๆ ร้านขายเครื่องไม้ระกำทำเป็นตัวสัตว์ เช่น งู จิ้งจก ตุ๊กแก จิ้งเหลน จระเข้ ฯลฯ เขาทำให้เคลื่อนไหวได้ เช่น งูไม้ระกำเขาทำเป็นข้อเล็กสั้นๆ มีเชือกร้อยข้างในให้ติดกันเป็นตัวจริงๆ ร้านขายของเล่นจุกจิก เช่น พวงตุ๊กตาและอะไรต่ออะไรต่างๆ มีอยู่ถึงหนึ่งทีเดียวกๆ ชอบเล่น เขาทำด้วยกระดาษกว้างราว 2 อกคูลี เป็นแถบยาวราวๆ เกือบศอก ปลายข้างหนึ่งติดขนนกเล็กๆ สีเขียวๆ แดงๆ อีกข้างหนึ่งติดไม้ทำเป็นหลอดเล็กๆ สั้นๆ สำหรับเป่า ของนี้ตามปกติจะม้วนขดเข้ามาติดกันเป็นก้อนกลม แต่ถ้าเป่าแล้วจะพองยี่ดตรงออกไปจนสุดปลาย และพอหยุดเป่ามันก็จะม้วนกลับเข้ามาขดเป็นก้อนกลมทันที เด็กๆ ชอบซื้อเป่าเล่นกันมาก”

(กาญจนาคพันธุ์ 2545: 121)

ปัจจุบันของเล่นพื้นบ้านไม่เป็นที่รู้จักคุ้นเคยของเยาวชนในเมืองหรือนอกเมืองก็ตาม แต่ที่ บ้านป่าแดด อ.แม่สรวย จ.เชียงราย พ่ออยู่แม่อยู่กำลังฟื้นฟูการผลิตของเล่นพื้นบ้านและของเล่นที่คิดประดิษฐ์ใหม่ที่สะท้อนถึงวิถีชีวิต วัฒนธรรม ตามการเปลี่ยนแปลงของสังคม ด้วยการแปรรูปวัสดุที่หาได้ในท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่ ไม้รวก เศษไม้เหลือใช้ มาประดิษฐ์ของ

เล่นหลากหลายรูปแบบ ได้แก่ ลูกข่าง ไม้ ลูกข่างสะบ้า สัตว์ล้อต่างๆ สัตว์ชัก พญาถ้ำมั่ง พญาถ้ำมั่ง
 งาม เต่ากระต่ายวิ่ง กำหมอน จานบิน โหวด อมรเทพ ครกมอญ ควายกินหญ้า งูดูด คนตำข้าว
 กังหันลม เป็นต้น ของเล่นเหล่านี้ล้วนเป็นการส่งเสริมการเรียนรู้ให้กับเยาวชนและยังกระตุ้นให้คน
 ในสังคมหวนตระหนักถึงภูมิปัญญาชาวบ้านไทย ที่หากไม่ร่วมกันรื้อฟื้น ของเล่นพื้นบ้านเหล่านี้
 อาจเลือนหายไปจากสังคมไทย

5.4.3 ของเล่นที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ

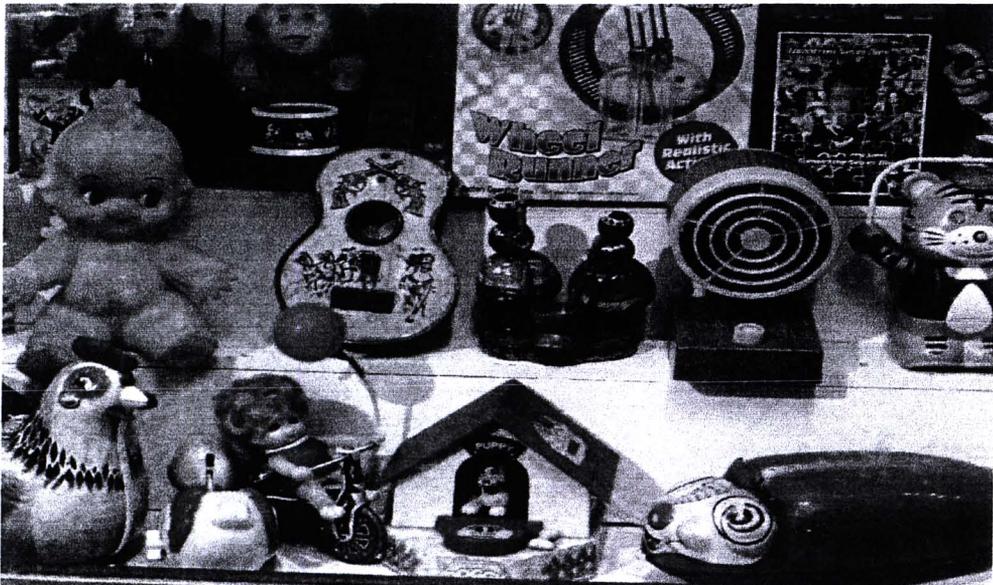
ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา มีการนำเข้าของเล่นจากต่างประเทศ ดังที่
 สมเด็จพระยาราชพงศาวดารราชานุภาพ เคนนิพนธ์ไว้ในหนังสือความทรงจำ หน้า 29 ว่า “...เมื่อรู้ว่าเรือ
 เจ้าพระยาเข้ามาถึงก็พากันยินดี ด้วยมักมีผู้ส่งของเข้ามาถวายทูลกระหม่อม บางทีมีของเล่นแปลกๆ
 ได้พระราชทานเนื่องๆ”

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้เสด็จไป
 ทอดพระเนตรบ้านเมืองในต่างประเทศตั้งแต่ ใน พ.ศ. 2415 เป็นต้นมา ได้มีชาวต่างประเทศเข้ามา
 ค้าขายกับประเทศไทยมากขึ้น ดังความตอนหนึ่งว่า “เมื่อความปรากฏแพร่หลายว่าพระเจ้าแผ่นดิน
 สยามพอพระราชหฤทัยเสด็จไปทอดพระเนตรต่างประเทศ เพื่อจะแสวงหาขนบธรรมเนียมที่ดีของ
 ฝรั่งเศสมาใช้ในพระราชอาณาเขต ก็เป็นเหตุให้มีชาวต่างประเทศเกิดความนิยม และประสงค์จะไปมา
 ค้าขายกับประเทศไทยมากขึ้น จะยกพอเป็นตัวอย่าง ดังเช่นห้างแรมเซเว็กฟีลด์ และมี
 ชาวต่างประเทศที่เข้ามาตั้งทำการอย่างอื่นอีกหลายอย่าง...” (สมเด็จพระยาราชพงศาวดารราชานุภาพ
 2513: 268 – 268)

ดังตัวอย่างโฆษณาขายของเล่นของห้างแรมเซใน Siam Weekly Advertiser
 วันที่ 18 ธันวาคม ค.ศ. 1880 (พ.ศ. 2423) หน้า 3 มีของเล่นที่นำมาขาย เช่น ตุ๊กตาร้องไห้ ลูกโป่ง
 ตุ๊กตาสัตว์ขนปุย ลูกข่าง ฯลฯ (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม 2535: 50 – 51)

หนังสือราชกิจจานุเบกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 มีบัญชีรายชื่อของเล่นจำนวนมาก
 มากที่นายห้างแบดแมนบริจาดให้โรงเรียนเด็กที่สร้างด้วยเงินส่วนตัวพระองค์ของพระอัครชายาเธอ
 พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์เพื่อเป็นอนุสรณ์อุทิศพระกุศลประทานสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิง
 นภาพรสารศรี พระธิดาที่สิ้นพระชนม์ลงด้วยพระชนมายุเพียง 5 พรรษา (เอนก นาวิกมูล เรื่องเดิม
 2539: 94) ของเล่นบางอย่างที่ปรากฏในบัญชีของเล่นในสมัยนั้นยังเล่นกันอยู่ในปัจจุบัน เช่น
 ลูกบอล ลูกข่าง เชือกกระโดด เป็นต้น

ถึงปัจจุบันของเล่นที่นำเข้ามาจากต่างประเทศมีมากมายหลากหลายประเภท
 ทั้งตามร้านขายของเล่นและบนห้างสรรพสินค้า มีทั้งชนิดที่ราคาถูกที่สุดถึงราคาแพงที่สุดแล้วแต่
 กำลังของผู้ซื้อ

ภาพที่ 4.34 ของเล่นสังกะสีและพลาสติกนำเข้าจากต่างประเทศ
ถ่ายจากตู้โชว์ของเล่น “บ้านพิพิธภัณฑ์”
ถ่ายภาพโดย นรินันท์ มรรคดวงแก้ว

สรุปเรื่องของเล่น จะเห็นมุมมองของชีวิตชาวบ้านดังนี้

1. ของเล่นเด็กในสมัยก่อนมักประดิษฐ์จากวัสดุตามธรรมชาติที่เด็กหาได้เองในแต่ละท้องถิ่น เช่น ม้าก้านกล้วย เรือกาบมะพร้าว หมากเก็บ เดินไม้สูง หมากจุม ลูกยาร่วง ลูกหัวครก ทอยสะบ้า เป็นต้น

2. การที่เด็กคิดทำของตนเองจะช่วยเสริมภูมิปัญญาและทักษะต่างๆ ในการคิดและประดิษฐ์แก่เด็ก

3. ของเล่นง่ายๆ หลากหลายชนิดที่ผู้ใหญ่ทำแสดงถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านไทย เช่น งานปั้นวัสดุจากดินเหนียว การทำหม้อ ไห กระทะ เด็กเล่นด้วยสังกะสี การสานปลาตะเพียน การฉลุกระดาษเป็นรูปสัตว์ ปั้นตุ๊กตาชาววัง หัวโขนกระดาษ ทำจักจั่น ทำตุ๊กตาล้มลุก ฯลฯ

สรุปเรื่องการพักผ่อนหย่อนใจจากงานเขียนของเอนก นาวิกมูล พบว่าสังคมสมัยก่อนมีเรื่องต่างๆ ดังนี้

1. ชาวบ้านไทยมีค่านิยมในเรื่องความสนุกสนาน ประกอบกับมีความเชื่อในเรื่องการทำบุญและการสะสมบุญ ดังนั้น เมื่อว่างเว้นจากงานอาชีพเกษตรกรรม จึงนิยมเดินทางไปทำบุญ และในงานทำบุญก็มักจะแทรกความสนุกสนานเข้าไปด้วยเสมอ ไม่ว่าจะเทศกาลสงกรานต์และกฐิน ผ้าป่าที่ชาวบ้านทั้งในท้องถิ่นเดียวกันและต่างถิ่นได้มาพบปะเล่นเพลงร่วมกัน โดยการเล่นเพลงพื้นบ้านพื้นเมืองจะใช้ธรรมชาติเป็นฉาก เช่น ไร่นา ลำคลอง เป็นต้น และมีเครื่องดนตรีง่ายๆ เช่น ฉิ่ง เป็นต้น ต่างจากวัฒนธรรมความบันเทิงตะวันตกในปัจจุบันที่ต้องมีเครื่องมือและสื่ออิเล็กทรอนิกส์เข้ามาเกี่ยวข้อง

2. งานวัดเป็นแหล่งบันเทิงและเป็นที่ชุมนุมของชาวบ้านในเมืองที่นอกจากการทำบุญแล้ว ชาวบ้านยังได้เพลิดเพลินกับการชมมหรสพ การละเล่นชนิดต่างๆ รวมถึงการออกร้านที่จัดขึ้นรอบๆ งานด้วย

3. ความเพลิดเพลินของเด็ก คือ การได้เล่นของเล่น ของเล่นมีทั้งที่ผลิตจากวัสดุธรรมชาติ ของเล่นที่ผลิตได้ในประเทศ และของเล่นที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ ของเล่นเหล่านี้ช่วยให้เด็กได้เรียนรู้อันเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาการของเด็ก โดยเฉพาะอย่างยิ่งของเล่นที่เด็กคิดขึ้นเอง โดยใช้วัสดุตามธรรมชาติที่หาได้จะส่งเสริมทักษะการคิดของเด็กอย่างมาก ส่วนของเล่นที่ผู้ใหญ่ผลิตสำหรับเด็กหลากหลายชนิดแสดงถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านไทย

จากการวิเคราะห์ชีวิตชาวบ้านไทยที่ปรากฏในผลงานเขียนของเอนก นาวิกมูล โดยแบ่งตามเนื้อหาเป็น 5 ประเภท คือ การแต่งกาย การศึกษา การประกอบอาชีพ ความเชื่อและพิธีกรรม และการพักผ่อนหย่อนใจ สะท้อนให้เห็นชีวิตชาวบ้านตั้งแต่เกิดจนกระทั่งสิ้นอายุขัย ดังนี้

ชาวบ้านมีความเชื่อและพิธีกรรมในทุกช่วงความสำคัญของชีวิตตั้งแต่เด็กแรกเกิด มีความเชื่อว่าขม่อมเด็กบางและขวัญเด็กอยู่ที่ศีรษะ จึงไว้ผมจุกแกละให้เด็ก เมื่อเติบโตขึ้น เด็กต้องเข้ารับการศึกษาระบบโรงเรียนซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เด็กจึงต้องแต่งกายและตัดผมให้เข้ากับระเบียบของระบบโรงเรียน การไว้ผมจุก แกละของเด็กไทยจึงลดลง การเรียนการสอนในระบบโรงเรียนมีหนังสือแบบเรียนขั้นพื้นฐานเป็นสื่อการเรียนการสอนที่สำคัญที่ช่วยในการเรียนรู้ของเด็ก เพราะนอกจากจะช่วย让孩子หัดอ่านหัดเขียนได้แล้ว เนื้อเรื่องในหนังสือแบบเรียนยังช่วยปลูกฝังคุณธรรมให้เด็กในหลากหลายด้าน เช่น เรื่องของมารยาท ความเมตตากรุณา การแบ่งปัน และช่วยเหลือผู้อื่น การเคารพและเชื่อฟังคำสั่งสอนของผู้ใหญ่ ความสามัคคี รวมถึงการสอนให้เด็กได้เรียนรู้สิ่งต่างๆ รอบตัว สอนให้รักชาติศาสนาและพระมหากษัตริย์ และสอนให้เด็กรู้จักชีวิตสัตว์ต่างๆ โดยมีภาพประกอบที่สวยงามจูงใจให้เด็กสนใจอยากเรียนรู้มากขึ้น

เมื่อเด็กเติบโตเป็นผู้ใหญ่ต้องเลือกแต่งกายให้เหมาะสม การแต่งกายตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมาได้รับแบบอย่างจากตะวันตก โดยมีการปรับให้เข้ากับสภาพวิถีชีวิตและวัฒนธรรมไทยในแต่ละยุคสมัย ยกเว้นสมัยรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม ที่ต้องการเปลี่ยนแปลงประเทศให้ทันสมัยและมีความเป็นระเบียบ จึงได้ออกนโยบายรัฐนิยามว่าด้วยเรื่องการแต่งกายและขอร้องเกมบังคับให้ชาวบ้านถือปฏิบัติ เช่น การสวมหมวก สวมเสื้อและนุ่งผ้าถุงหรือกระโปรง การเลิกเคี้ยวหมาก เป็นต้น เมื่อพ้นยุคสมัยจอมพล ป.พิบูลสงครามแล้ว วัฒนธรรมที่ไม่เข้ากับวิถีชีวิตก็ถูกละทิ้งไป เช่นการสวมหมวก แต่วัฒนธรรมหลายอย่างก็ยังคงรับการเลือกปฏิบัติ ปัจจุบันชาวบ้านได้ร่วมกันส่งเสริมการแต่งกายที่เป็นเอกลักษณ์ไทยที่นำโดยสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ซึ่งมีพระราชดำริให้คิดแบบเสื้อสตรีขึ้น เรียกว่า “ชุดไทยพระราชนิยม” ส่วนฝ่ายชายมี “เสื้อพระราชทาน” ที่ตัดเย็บโดยใช้ผ้าที่ทอเองในประเทศ เช่น ผ้าฝ้าย ผ้าไหม เป็นต้น

การประกอบอาชีพของชาวบ้าน หลังการเปลี่ยนแปลงประเทศในด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา นอกจากอาชีพเกษตรกรรมแล้ว ชาวบ้านมีการประกอบอาชีพที่หลากหลายและมีอาชีพอิสระมากขึ้น เช่น ช่างถ่ายรูป ศิลปินพื้นบ้านสาขาต่างๆ ช่างตัดผม เป็นต้น อาชีพศิลปินพื้นบ้านเป็นอาชีพซึ่งถ่ายทอดความชำนาญจากบรรพบุรุษถึงลูกหลาน แต่เมื่อสภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไป ชาวบ้านเลือกรับวัฒนธรรมความบันเทิงจากตะวันตก เข้าสู่สังคมไทย ศิลปินพื้นบ้านทุกประเภทจึงต้องปรับตัวเองหลายด้าน เพื่อไม่ให้อาชีพนี้สูญหายไปจากสังคมในที่สุด ส่วนอาชีพช่างตัดผมและช่างถ่ายรูป เป็นอาชีพที่ตอบสนองต่อความต้องการของคนภายในสังคม ชาวบ้านยังคงยึดเป็นอาชีพหลักของคนไทยสืบถึงทุกวันนี้

เมื่อว่างเว้นจากการประกอบอาชีพ ชาวบ้านจะนิยมเดินทางไปทำบุญไหว้พระและนมัสการรอยพระพุทธรูปซึ่งเป็นเสมือนตัวแทนของพระพุทธเจ้า เพราะชาวบ้านมีความเชื่อเรื่อง

การทำบุญและสะสมบุญ ว่าการทำบุญต้องทำในชาตินี้ เพื่อชาติหน้าจะมีความเป็นอยู่ที่ดีกว่าในชาตินี้หรือเพื่อจะได้ขึ้นสวรรค์ รวมถึงมีความเชื่อและพิธีกรรมที่สอดคล้องกับการดำรงชีวิตของชาวบ้านส่วนใหญ่ซึ่งมีอาชีพเกษตรกรรมด้วย เช่น แรกนาขวัญ รับท้องข้าว ลอยกระทง เป็นต้น โดยพิธีกรรมเหล่านี้จะสืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนรุ่นต่อไป และจากนิสสัยชาวบ้านไทยที่รักความสนุกสนาน คั้งนั้น ในงานทำบุญก็มักจะแทรกความสนุกสนานเข้าไปด้วยเสมอ ไม่ว่าเทศกาลสงกรานต์หรือกฐินผ้าป่าที่ชาวบ้านนอกเมืองทั้งในท้องถิ่นเดียวกันและต่างถิ่นจะได้มาพบปะเล่นเพลงร่วมกัน โดยการเล่นเพลงพื้นบ้านพื้นเมืองจะมีธรรมชาติเป็นฉาก เช่น ไร่นา ลำคลอง เป็นต้น และมีเครื่องดนตรีง่ายๆ เช่น ฉิ่ง เป็นต้น ต่างจากวัฒนธรรมความบันเทิงตะวันตกที่ต้องมีเครื่องมือและสื่ออิเล็กทรอนิกส์เข้ามาเกี่ยวข้อง ขณะเดียวกันชาวบ้านในเมืองก็นิยมการทำบุญและรักความสนุกสนานเช่นกัน ดังจะเห็นว่าเทศกาลลอยกระทงเดือน 11 เมืองหลวงจะจัดงานภูเขาทอง ชาวบ้านในเมืองก็จะเดินทางมากันอย่างคับคั่ง เพราะนอกจากจะได้มาสักการะพระบรมธาตุที่ประดิษฐานที่ภูเขาทองแล้ว ยังได้รับความสนุกสนานเพลิดเพลินจากมหรสพ การละเล่นต่างๆ เช่น ชิงช้าสวรรค์ การเล่นปาเป้า รถไต่ถัง สาวน้อยตกน้ำ รวมถึงการออกร้านขายสินค้าชนิดต่างๆ ด้วย นับว่างานภูเขาทองเป็นแหล่งรวมความบันเทิงของชาวบ้านในเมืองอย่างมาก

ผลการวิเคราะห์ข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่าเอนก นาวิกมูลให้ความสำคัญกับชีวิตชาวบ้านในหลากหลายด้าน รวมทั้งทำให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงของการดำเนินชีวิตของคนไทยในอดีตและปัจจุบัน ซึ่งงานของเอนก นาวิกมูล นับเป็นแหล่งข้อมูลที่จะถ่ายทอดภาพจากอดีตซึ่งอาจจะสูญหายไป ให้ยังคงสืบทอดมาจนปัจจุบัน และอาจจะให้คนในรุ่นหลังๆ ได้มีความรู้เรื่องอดีตของคนไทยด้วย